

Слободан Д. Милошевић

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ВОЈНОПОЛИТИЧКИХ КРЕТАЊА НА
ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ СА ЦЕНТРОМ У ФОЧИ У
ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

Кратак преглед војнополитичке ситуације у 1941. години

Успешан развитак ослободилачке борбе у лето и јесен 1941. године дошао је као резултат солидно извршених политичких и војних припрема у периоду пре и после априлског рата, а затим и јасне политичке линије Комунистичке партије у време покретања и развоја народног устанка.

Још из априлског рата 1941. године КПЈ је извукла значајне поуке, које су јасно говориле о томе да су народи Југославије спремни за највеће жртве за спас своје отаџбине, а затим и да се боре за свој опстанак. На темељу тога као и других елемената КПЈ је градила политику ослободилачке борбе народа Југославије.¹ Све оне политичке странке које нису знале ове тежње народних маса, или су их училе али су оружану борбу одлагале за „повољније време“, нужно су се морале, током времена, наћи на сртанпутици политичких токова у земљи, јер их је сама политичка пракса тамо набацала. Успех који су поједине политичке странке постигле заснивао се пре свега на војној помоћи сила Осовине, којима велика заузетост на Источном фронту није дозвољавала да одвајају већи део својих снага за угушивање народног устанка у Југославији. Међутим, пракса је показала да су силе Осовине само чекале тренутак када би се могле војнички обрачунати са својим ранијим савезницима. Они су то покушавали да учине током развоја догађаја, али им војнополитичка ситуација није дозвољавала. Дакле, у склопу таквих политичких и војних кретања КПЈ је даље разрађивала своју политичку линију на свим оним питањима која је сама пракса политичке и оружане борбе наметала. Поред осталих, ту је у првом плану било питање стварања најширег јединства народа у борби против окупатора и његових сарадника. Решење тога питања било је у тесној вези и са ставом КПЈ према свим друштвено-политичким снага-

---

¹ Јосип Броз Тито, Комунистичка партија Југославије у данашњој народноослободилачкој борби. Говори и чланци, књ. I, Загреб, 1959, 22—26.

ма у земљи које се нису укључиле у редове народноослободилачке борбе и које су се тој борби супротстављале. И поред тога што је КПЈ све то имала у виду, ипак је тражила заједнички језик са другим политичким странкама. Она им је прилазила искључиво са становишта њихове ангажованости према окупацији, а исто тако и спремности да на било који начин узму учешћа у борби против окупатора. При свему томе значајно је напоменути да се КПЈ одлучно супротстављала појавама ускокласног и секташког карактера у питању учешћа народа у ослободилачкој борби коју је он желео, јер је у њој видео спас од уништења и могућност националног опстанка.

Разни слојеви становништва различито су изражавали своје ослободилачке тежње. Онај слој који је по свом класном положају, природно, страховао од оружаног устанка није се смео 1941. године, а у неким крајевима и 1942. године, отворено изражавати против ослободилачког покрета, јер би то свакако наишло на осуду народа, као што је то касније, уосталом, и било. Према томе, занимљиво је пратити расположење народа према окупаторима и његовим сарадницима још и у току 1941. године. Познато је да се у неким крајевима народ дигао на оружје ради одбране голог живота од усташког покоља², док се у другим крајевима колебао изговарајући се да „још није време“ за оружану борбу против окупатора, да треба чекати. Ипак, већина народа била је за оружану борбу против окупатора, на основу чега је, разуме се, и КПЈ градила своју потитику оружане борбе. Хетерогеност ставова о питању оружане борбе против окупатора није могла унети никакву забуну у КПЈ. Напротив, она је у објашњењу својих политичких ставова била стрпљива, настојећи да заведени део народа придобије за ослободилачку борбу. Све је то снажно утицало на диференцију снага у земљи. Тврдња о преурањености устанка, а затим и пасивно посматрање борбе која је узимала све шире размере, откривале су народу прави смисао разних схватања, ставова појединих политичких група и странака. У првом реду, откривен је прави смисао четничке политике, а народ се уверио у истинитост политике КПЈ. Стога је четничко руководство крајем 1941. године било приморано да путем ангажовања појединих својих одреда у заједничким борбама са партизанским јединицама покуша повратити и донекле сачувати свој утицај у делу народа. То је био само привремени излаз из ситуације, јер је заједничко учешће и једних и других снага деловало дезорганизујуће на четничке снаге, које су се одвајале од политике свога руководства због његовог дволичног става. Да до тога не би дошло, поједини четнички команданти су своје јединице извлачили из борбе, чиме су слабили фронт ослободилачких сна-

² Бранко Ковачевић и Саво Скоко, Јунски устанак у Херцеговини 1941. Историја радничког покрета — Зборник радова I (даље: Зборник радова), Београд 1965, 108.

га, као и тиме што су отворено иступали против партизанских снага.³ Баш у то време, тј. крајем 1941. године, отпочела је јака немачка офанзива на слободну територију западне Србије, којом приликом су се квислиншке снаге још рељефније показале и јасно издвојиле на политичкој арени.

Четнички покрет Драже Михаиловића је настојао да искористи у војном и политичком погледу несређену ситуацију, разбије партизанске снаге уз помоћ окупатора и на тај начин утиче у смислу угушивања народног устанка. Тај покрет је доста рачунао на колебљиви део народа, који се пред много надмоћнијим непријатељским снагама и њиховим репресалијама још више колебао, тражећи спаса у изразима лојалности према Д. Михаиловићу и М. Недићу, а ограђивао се од активнијег учешћа на страни тих квислинга помоћу којих је окупатор радио на разбијању јединства народа.⁴ Тада је дошло до осеке народног устанка у Србији, а Врховни штаб са главнином партизанских снага прешао је на територију Санџака. Губитак слободне територије у западној Србији представља успех окупатора и квислинга у војничком, али не толико и у политичком погледу. Управо тада је још јасније дошло до диференцирања снага, а затим и до сазнања маса да се ради о две тактике борбе које су доминирале у Југославији на политичком плану судбоносних догађаја 1941. И даље су борбе у Србији настављене, али у невероватно тешким условима, јер је под заштитом окупатора дошло до обједињавања квислиншких снага које су настојале да угуше народни устанак.⁵

У Црној Гори, на позив Партије, народ се подигао на општенародни устанак. То борбено расположење, било је израз тежњи народа да протерају италијанског окупатора. На страни устаничких маса готово се и нису осећале реакционарне снаге. Подела на разне политичке струје била је ишчезла све до онога момента када су јаке окупаторске формације одлучно и са много надмоћнијим снагама пошле против устаника.⁶ Тада, а затим и касније, јасно се показало да су окупаторске оружане акције против снага ослободилачког покрета биле и остале основни фактор настајања и политичког утицаја контрареволуционарних снага у народу. Тај процес ће се доста јасније показати у првој половини 1942. године. Али упркос сплашњавању устаничког ентузијазма због огромне војне и техничке надмоћности окупатора, а затим и диференцирања снага, Комунистичка партија је успела да и даље задржи иницијативу у својим рукама. Међутим, томе су се

³ Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 1 (даље: Ослободилачки рат), II издање, Београд 1963, 125.

⁴ Јосип Броз Тито, Говори и чланци, књ. II, Загреб 1959, 63.

⁵ Перо Морача, Друштвено-политичка кретања и политика КПЈ у устанку 1941. Југословенски историјски часопис (ЈИЧ), 1/1962, 16.

⁶ Јосип Броз Тито, Говори и чланци, књ. II, Загреб 1959, 63.

супротстављале четничко-крилашке контрареволуционарне снаге, чија је парола била да још није време за дизање устанка. Дакле, оне снаге које су ту и тамо узимале учешћа у масовном устанку сада постају његова кочница.⁷

Пропаганда реакционарних снага уз свестрану помоћ окупатора узела је маха, тако да је револуционарни покрет изналазио разне методе борбе у циљу сузбијања њиховог деловања. У првом реду, приступило се физичком истребљењу пете колоне, иако она претходно није довољно политички раскринкана у народу. Није тешко закључити да су такви поступци психолошки утицали на расположење народа за прихватање ослободилачке борбе.⁸ Дакле, пету колону и разне шпијуне требало је раскринкати у очима народа, па онда физички уништавати. С друге стране, истицање парола у прогласу Покрајинског одбора Црногорске народне омладине „Данас се, одлучује ко ће сјутра одлучивати“... сужавало је платформу ослободилачке борбе и на тај начин је од ње одвајао добар део народа.⁹ Такве пароле условљавале су, истина ненамерно, појаву класне борбе, што је ишло у прилог окупатору, коме је и било у интересу постојање класне борбе и изазивање грађанског рата. У томе правцу почетком 1942. биле су усмерене све политичке и војне активности окупатора и квислинга, који су једно време прикривено сарађивали, јер су се ови други плашили да у очима народа не буду оквалификовани као издајници. Степен њихове сарадње био је сразмеран снази ослободилачког покрета.

Немачка врховна команда саопштила је намере о подели Југославије 12. априла 1941. По тој подели, Санцак¹⁰ је пао под

⁷ Тако је пуковник Бајо Станишић у јулским данима 1941. био саветодавни члан Привремене војне команде у Црној Гори. Својим издајничким радом успео је да одвоји две чете партизана које су отказале послушност својим командама и прешле на страну четника. Тако су успели да заузму брдо Тараш које доминира Даниловградом, које су држале партизанске јединице. (Извештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од 13. II 1942. ЦК КПЈ о Острошкој конференцији и појачаној четничкој активности. Зб. НОР, III-2, 147).

⁸ П. Морача, Преломна година НОР-а 1942. Београд 1957, 22.

⁹ Зб. НОР, III-3, 84.

¹⁰ После стварања Југославије 1918, у политичком животу Санцака доминирале су Радикална и Демократска странка, а нешто касније и Цемијет — муслиманска политичка организација у Санцаку, Косову и Метохији и Македонији. Ова организација имала је задатак да чува интересе муслиманске градске буржоазије и крупних земљопоседника, а против аграрне реформе и колонизације. Године 1925. Цемијет је престао да постоји као политичка странка. Од тада па све до шестојануарске диктатуре вођена је политичка борба између Демократске и Радикалне странке у циљу придобијања муслиманског живља. Знатног успеха у тим политичким кретањима имала је Југословенска муслиманска организација, којој је муслимански живаљ био више наклоњен. Престанком рада политичких странака после шестојануарске диктатуре у Санцаку је заведен строги полицијски режим. У већини општина створене су жандармеријске станице, тако да се од Санцака желело створити неку врсту логора за политичке затворенике.

немачку војну управу. Успостављањем демаркационе линије између немачке и италијанске окупационе зоне 23. априла 1941. г. градови Прибој, Нови Пазар, Нова Варош и Сјеница потпали су под немачку, а Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље и Тутин под италијанску војну власт.¹¹ Италија није била задовољна демаркацијом линијом и због тога што су у свим местима, осим Бијелог Поља, биле немачке посадне јединице. Немци су поступили тако, јер нису имали поверења да италијанске снаге могу обезбедити ред и мир у Санцаку. Због тога се и јавља идеја о успостављању усташке власти у Санцаку, која је због своје суровости у Хрватској одговарала Немцима. На другој страни, то је представљало велику добит за НДХ, која је тежила да успостави своју власт на територији Санцака, без обзира на демаркациону линију. У томе циљу вршене су припреме до краја априла 1941. Тако је 30. априла из Сарајева послата депеша А. Павелићу са потписима 12 лица да се Санцак припоји НДХ.¹²

На територију Санцака имали су претензије и квислинзи из Албаније, због чега су се немачке и италијанске власти сукобљавале у предусретљивости. Албански квислинзи су захтевали прикључење тзв. великој Албанији дежевског и делова студеничког, штавичког, сјеничког и милешевског среза.¹³ Они су истовремено отпочели са прогонима српског живља, тј. наставили ранију политику муслиманске реакције према српском делу становништва Санцака.

Јасно се види да су се око територије Санцака сукобљавали интереси окупатора и квислинга. Мештански живаљ, оптерећен историјском прошлошћу и национално и верски хетероген, није могао у довољној мери да сагледа перспективу свога развоја у војнополитичким кретањима у Југославији 1941. Због тога је окупатор снагом војне моћи, а помогнут мишљењем појединих квислинга, решавао територијална питања Санцака како је њему годило. Тако је на основу уговора склопљеног у Риму 18. маја 1941. готово цео Санцак припао Италији, мада га тада италијанске јединице још нису биле запоселе.

¹¹ М. Ђуковић, Санцак, Београд 1964, 250.

¹² Тај захтев је објављен 6. маја, када је 38 представника из 6 градова Санцака послало писмо председнику владе НДХ. Они му стављају до знања да ће „знати и хтјети водити рачуна о нашим (муслиманским — М. С.) виталним интересима и питањима и да ћете уложити максимум напора да се нама муслиманима исправе нанете неправде. Исто тако вјерујемо да ћете ви бити заштитник наших вјерских осећања, па да ћемо се моћи у будућности слободно развијати поред економског и културног живота и на верском пољу, те да ћемо уживати, пуну и ни од кога сметану аутономију у правом смислу те речи“. (Архив Историјског института у Титограду — даље: АИИ — Титоград — бр. 438/XI, 1а—18/41).

¹³ М. Ђуковић, н.д., 54.

Због националне и верске измешаности становништва на територији Херцеговине¹⁴ политичка ситуација била је доста сложена, за разлику од оних покрајина где је народ био хомогенији у томе погледу. Заостали део муслиманског живља по традицији био је привржен и везан за аге и бегове. Ту је чињеницу окупатор увидео, па је настојао да посредним путем утиче на муслимански живаљ и приволи га за себе. У политичком погледу тај раздор је само служио интересима окупатора, а штетио јединству народа. У оним областима где је КПЈ имала јаче упориште и већи утицај постигнути су бољи резултати на стварању јединства народа национално и верски разједињеног. Међутим, окупатор је уочио разноликост народности и вере, која му је служила као погодан моменат за разбијање јединства народа у ослободилачкој борби.

Независна Држава Хрватска, створена 10. априла 1941. године, једним делом простирала се и на територију Херцеговине. Средином 1941. погоршавају се односи између тзв. Независне Државе Хрватске и Италије у Херцеговини. То је дошло, поред осталога, и као последица немачког утицаја на политику А. Павелића, који се постепено окреће Трећем Рајху. Нерасположење Италије због добрих односа Немачке и НДХ утицало је на зближење Италијана и четника у Херцеговини, а нешто касније и у Црној Гори.¹⁵

Усташки терор против Срба у Херцеговини довео је овај живаљ у врло тешку ситуацију, из које је једини излаз био оружани устанак, и то у првом реду против усташа.¹⁶ Такав став устаника тренутно је дошао и као резултат већ поменутих односа Италијана, Немаца и НДХ. Наиме, Италијани су се представили као заштитници српског живља и тиме што су прећутно одобравали оружане акције устаника против усташа, због чега су ови улагали жалбе код Немаца. То се нарочито види из извештаја усташког месног заповедништва у Требињу од 12. јануара 1942. о политичкој ситуацији у Требињу и околини.¹⁷

¹⁴ На селу је преовлађивао ситан сељачки посед. Владала је пренасељеност, па је становништво било приморано да тражи посла широм Југославије. 80% становништва сачињавало је сељаштво, а остало занатлије, чиновници и трговци. Национална и верска подвојеност, а затим и друштвена структура, давале су одређени тон политичком животу у Херцеговини и на тој основи створане су политичке партије. Тако је ХСС имала велики утицај у западној Херцеговини, где се налазило претежно хрватско становништво, осим периферних села са српским и муслиманским живљем. У источној Херцеговини измешаност српског и муслиманског живља давала је тон политичким кретањима у овом делу Херцеговине.

¹⁵ Мишо Лековић, Неки аспекти италијанско-усташких односа и њихов одраз на операције НОВ и ПОЈ. (ЈИЧ), 4/1965, 83.

¹⁶ О овоме опширније: Б. Ковачевић и С. Скоко, н.д., 118.

¹⁷ Запажено је више пута да Италијани одлазе код четника на чашћавање. У време православнога Божића по наређењу италијанског заповедништва школе су биле затворене. Због свега овога закључено је — „Хрвати су огорчени на Италијане“. (Архив Војноисторијског института — даље: АВИИ, фонд НДХ, кут. 70, фас. 2, док. 18).

Италијанске власти су имале за циљ да у првом реду неутралишу сваки оружани испад четника, да их касније потчине својој команди.¹⁸ Овакву политику прихватио је део народа у позадини, јер је у томе видео тренутно сплашњавање усташког терора. Налазећи, дакле, заштиту код италијанских власти, део народа, претежно културно и политички заостао, унеколико се пасивизирао у уверењу да су Италијани стварно заштитници српског живља у Херцеговини.

При оваквом стању политичких односа у Херцеговини КПЈ је имала неизмерно тежак задатак. Требало је отклонити мишљење код дела народа о његовој заштити од италијанских власти. Неуморним радом комуниста, такво мишљење је крајем 1941. и почетком 1942. почело ишчезавати, и поколебани део народа је одлучније прихватио став Партије о вођењу борбе против окупатора и квислинга. Несумњиво је да то представља велики успех политике Партије, који се манифестовао у све жешћим нападима партизанских снага на италијанске и усташке јединице. С друге стране, на политичком, а затим и војном пољу, дошло је до оштре диференцијације снага и међусобних сукоба између партизана и четника. У таквој војно-политичкој ситуацији из источне Босне у Херцеговину долази четнички командант мајор Бошко Тодоровић, наводно — да заштити српски живаљ од усташког покоља.¹⁹

Четничка политика лојалности према италијанском окупатору утицала је на јењавање борбе и сплашњавање расположења за борбу код једнога дела народа. Међутим, појачан политички рад комуниста на раскринкавању четничке политике и обелодањивању њихових споразума с Италијанима снажно је деловао на народ да одбрати у потпуности издајничку политику четника, који су већ били раскринкани као слуге окупатора.

Крајем 1941. равнгорски штаб Д. Михаиловића послао је у источну Босну групу својих официра, наводно да и тамо штите Србе од усташког покоља. Они су у тој области још више утицали на заоштравање односа између Срба, Хрвата и Муслимана. Истовремено, они су спремали терен за прикључење источне Босне Србији.²⁰ То је у исто време стварало погодну климу за диферен-

---

¹⁸ Абдулах Сарајлић, Преглед стварања босанско-херцеговачких јединица НОВ Југославије, Сарајево 1958, 83.

¹⁹ Извештај Р. Чолаковића од 31. XII 1941. ГШ НОП одреда за БиХ о издајничком држању четничких вођа у источној Босни (Зб. НОР, IV-2, 231).

²⁰ Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941. Београд 1963, 206 и 207.

цијацију снага, како међу устаницима тако и међу становништвом. На тој основи стваране су и четничке оружане формације, које ће се знатно рељефније показати у првој половини 1942. Тада је и војна и политичка ситуација захтевала јасне ставове у односу на окупатора, а политика чекања је постепено ишчезавала. Тако су поборници те политике већим делом пришли окупатору, јер су у њему видели заштитника њихових класних интереса, који им нису дозвољавали да сагледају перспективу ослободилачке борбе.

Разрада политике и ставова ЦК КПЈ и Врховног штаба у 1942. години

Догађаји у Југославији, а нарочито на ослобођеној територији источне Босне, Херцеговине, Црне Горе и Санџака, крајем 1941. и почетком 1942. године предочавали су снагама ослободилачког покрета још теже задатке на војном и политичком плану. Због тога је за савлађивање новонасталих тешкоћа, а у циљу успешнијег развитака ослободилачке борбе, руководство народног устанка предузимало низ нових војно-политичких мера. Те су нове мере важиле не само за централни део ослобођене територије већ и за целу територију Југославије — где год су партизански одреди водили битку за ослобођење земље.

У огорченим борбама против много надмоћнијих окупатора и његових сарадника, ослободилачке снаге су у првој половини 1942. године успешно ратовале све до времена када је однос војних снага дошао у велику несразмеру у корист непријатеља. Тако су у време велике офанзиве окупатора и квислинга на ослобођену територију источне Босне од 15. јануара до 5. фебруара 1942. године снаге окупатора и квислинга износиле: 2 немачке дивизије и то 342. и 718; 1 тенковски батаљон; 1 батаљон из 714. дивизије; 1 батаљон из италијанске дивизије „Пустерија“, затим око 15 усташко-домобранских батаљона и 2 бомбардерске групе. Насупрот овоме, у одбрани ослобођене територије источне Босне учествовали су Прва пролетерска НОУ бригада и 4 партизанска одреда, што је укупно износило око 5.000 наоружаних бораца.²¹ Па и поред такве надмоћности непријатеља, снаге ослободилачког покрета уз широку подршку народа успешно су одолевале напа-

²¹ Архив ВИИ, кут. 61, р. бр. 14/6—1—4; Е. Висхаупт, Борба против устаничког покрета у Југоисточном простору. I део: Ослободилачки рат... 174; Владо Стругар, Рат и револуција народа Југославије 1941—1945. Београд 1962, 84; А. Џонлагић и М. Лековић, Њемачка офанзива на источну Босну јануар — фебруар 1942. Београд 1962, 60—68; Слободан Милошевић, Организација ослобођене територије са центром у Фочи у првој половини 1942. Зборник радова 2, Београд 1965, 359—434.

дима све до јуна 1942. године, када су се са главнином својих снага пребациле у правцу западне Босне.²²

Од средине априла до јуна 1942. године окупаторске и квислиншке јединице нападале су на ослобођену територију источне Босне, Херцеговине, Црне Горе и Санџака у јачини: 718. немачка дивизија и 737. пук 717 дивизије, италијанске дивизије, „Венеција“, „Пустерија“, „Алпи Граје“, „Таро“, „Месина“, „Марке“ и „Мурђе“; око 10 усташко-домобранских батаљона и око 12.000 четника Драже Михаиловића. На другој страни, у одбрани ослобођене територије, налазиле су се следеће партизанске јединице: две пролетерске бригаде, 15 партизанских одреда, 5 самосталних батаљона и 6 добровољачких одреда који нису представљали неку чвршћу војну организацију, па су се као такви и расформирали. Дакле, укупно је било око 10.000 бораца.²³

Политички односи између снага окупатора и квислинга првих месеци 1942. године били су још увек у фази учвршћивања и усаглашавања. Мада њихова међусобна сарадња датира још од раније, тада нису недостајале ни несугласице и трвења међу снагама квислинга, несугласице које су проистицале из њихових различитих интереса, а које су снагом веће силе, у овом случају окупатора, местимично неутралисале. Али основна линија тих односа била је већ учвршћена, доста јасна, додуше само у ужем кругу, тј. код руководства обеју страна. Међутим, на ширем плану, код оних што нису били упознати са том основном линијом развоја, често је долазило до противуречности између онога што би требало у ствари да чине, да путем пасивне резистенције према окупатору не утичу на његово јачање, и онога што су им њихове вође стављале у задатак.

Војно и политичко руководство народноослободилачког покрета није било изненађено таквим развојем политичке ситуације, нарочито на већ наведеној ослобођеној територији. Јасно је било још и 1941. године да окупатор и домаћа реакција неће мирно

²² Познато је да се у ослободилачком рату и револуцији ослобођена територија није бранила до крајњих могућности одбране, па је та тактика примењена и у овом случају. Уосталом, то се најбоље види из Упутства врховног команданта НОП и ДВ Југославије Тита упућеног Главном штабу НОП одреда Хрватске 7. априла 1942. године, у коме се поред осталог каже: „10) Ми смо предузели мјере за чишћење Горње Неретве од усташких гнеззда и тако бисмо избили код Коњица. Одавде преко Прозора треба ослободити један коридор и доћи у предио Мркоњић Града у директну везу са Босанском Крајином. Преко Крајине дошли бисмо у везу са вама. Дакле овај назначени правац добија првенствену важност за маневровање снагама — пребацивање из једног предјела у други. Тако би се повезале ослобођене територије Санџака, источне Босне, Црне Горе и Херцеговине, Крајине и Хрватске“. (Зб. НОР, II-3, 351); Мишо Лековић, Офанзива пролетерских бригада у лето 1942. Београд 1965, 7—9, 15.

²³ Е. Висхаупт, н.д., 161, 170, 181, 187, 192 и 215; Ослободилачки рат... 1, 199—210; II. Морача, н.д. 101—102; В. Стругар, н.д., 92—98; (Подаци узети из бележака у АВИИ под насловом „Неколико података о НОР-у у Југославији“).

посматрати ширење и јачање снага ослободилачког покрета, а почетком 1942. године постало је јасније да он неће бирати средства за његово слабљење и уништење. На другој страни, нису се могле и предвидети све мере, односно средства окупатора за угушење устанка. Наиме, није се помишљало на онако безобзирне злочине, како окупатора тако и квислинга, према становништву и ослобођене и неослобођене територије.

Сама чињеница да се врхови реакције уједињују под окриљем окупатора, да склапају међусобне споразуме и тиме постају отворени непријатељи ослободилачке борбе, пружала је неисцрпне могућности снагама ослободилачког покрета за свестранији и разноврснији политички рад у народу и за његову мобилизацију у народноослободилачкој борби. Уједињавање реакционарних снага на ширем плану у целој Југославији и њихова све отворенија сарадња са окупатором представљали су неисцрпни резервар политичких и организационих потеза за рад организација Партије и Скоја, како у војним јединицама тако и на терену. И најмања грешка у изналажењу пута и начина, а затим и промене одређених политичких потеза у тренутној војно-политичкој ситуацији вишеструко се светила.

Суровост борбе, тешке економске прилике и општа глад, јака зима 1941/42. године, затим постојање великог броја избеглица на ослобођеној територији и мноштво попаљених кућа — све је то утицало да се пажња народа скрене са правца политичке и оружане борбе, насталог још у време покретања народног устанка. Све је то представљало велико искушење за део народа који је у основи родољубиво расположен, али политички недовољно изграђен да би томе искушењу и одолео. Под утицајем набројаних околности настала су и одређена политичка гibaња, па и колебања код дела народа, а то је све утирало пут продирању непријатељског утицаја баш код тога дела народа. У вези с тим и снаге ослободилачког покрета одређивале су свој став према том делу народа, одакле се углавном регрутовала пета колона. У оним покрајинама (Црна Гора) где је постојало више војних формација и политичких струја била је потребна одређена политичка еластичност да би се избегле иначе законите појаве политичке девијације код дела народа. Уосталом, извесне погрешке и девијације су нужне у свакој револуционарној ситуацији, а поготову револуцији, а њене последице зависе од интензитета и корена у народу. Познато је да погрешна политика може упропастити један покрет, може одбити масе и ослабити њихов револуционарни елан, па и ослабити једну револуционарну ситуацију, „али не може никада стерилизовати постојеће револуционарне снаге створене у једном антагонистичком друштву нити може спречити да оне некако избију на површину“.²⁴

²⁴ Веселин Маслеша, Млада Босна, Сарајево 1945, 68.

КПЈ је неуморно радила на проширивању и јачању јединства народа у оружаном борби, а затим и покретању у борбу још латентних снага. И једно и друго било је одлучујући фактор за успешно вођење борбе против окупатора. Али главна препрека на томе путу била је домаћа реакција. Због тога је сукоб са њом био неизбежан. И окупатор је то увидео, па је настојао да тај сукоб носи обележје грађанског рата. Настојања реакционарних снага да угуше народни устанак путем грађанског рата, а под заштитом страног освајача, знатно су појачана првих месеци 1942. године, а нарочито у марту и априлу када, може се рећи, достижу кулминацију. Међутим, КПЈ је настојала да тај сукоб не носи обележје грађанског рата,²⁵ већ борбе против окупатора. Али, „што је та борба попримила одмах у почетку револуционарно-демократску садржину, што је она у себи носила и борбу за друштвени преображај земље, то је био само одраз објективних фактора који су карактерисали социјално-економску ситуацију Југославије у том периоду“.²⁶ И управо од тога да ли ће народ и даље водити започету борбу против окупатора, или ће прибећи мишљењу о тактизирању према окупатору, тј. „чекања на дати знак“ — зависило је даљи развој војних и политичких односа у Југославији, а посебно на ослобођеној територији у централном делу земље са Фочом као седиштем. Дакле, једини сигуран пут даљег развитка оружаног устанка био је што шире учешће народа у његовом омасовљењу. Тако је било могуће обезбедити ширу и масовнију базу оружаном устанку, а затим осигурати и пораст устаничких снага.

Форме политичког деловања КПЈ у народу биле су разноврсне. Преко народноослободилачких одбора и масовних антифашистичких организација стварано је и учвршћивано јединство народа на ослобођеној територији. У том погледу потребно је истаћи видну улогу народноослободилачких одбора. Њихов избор, а затим и састав на територији где постоји мешавина становништва у националном и верском погледу била је најпогоднија форма за

²⁵ Изразитији примери и појаве грађанског рата били су у Херцеговини и Црној Гори. У циљу сузбијања те појаве ЦК КПЈ је 15. априла 1942. послао писмо партијској организацији у Херцеговини у коме је озбиљно указао на опасност од секташког скретања и изазивања грађанског рата. Поред осталог, у писму се говори: „Заоштравати борбу данас у смјеру класног сукоба значило би само ићи на руку окупатору и домаћим изродима који баш желе тај сукоб и који покушавају свим могућим лажима, клеветам и насиљем да један део сељаштва уплаше и одвоје од нас. Не ради се данас ни о каквој „совјетизацији“ итд. Наша Н.О.П. и Д. војска је војска читавог народа који се бори против окупатора. Дакле: наш главни и основни циљ јесте борба против окупатора, стварање јединства свих родољуба у тој борби. У интересу успешног вођења те борбе ми водимо немилосрдну борбу против слугу окупатора изазивача грађанских и националних сукоба, против усташа и четника које треба изолирати од маса и политички и војно дотући“ (Зб. — НОР, II-3, 387).

²⁶ П. Морача, н.д., 53.

окупљање народа у ослободилачкој борби.²⁷ Готово да није било села на ослобођеној територији у коме није постојао народноослободилачки одбор. На стварање тих органа народне власти одлучујуће су деловале партијске организације из партизанских војних јединица, а затим и оне са терена. Заслугом једних и других, знатно је проширена мрежа органа народне власти, и то од сеоских, општинских до среских народноослободилачких одбора.

Значајна форма окупљања народа око платформе КПЈ биле су политичке,²⁸ а затим масовне антифашистичке организације. Оне су знатно допринеле ширењу и масовности базе народног устанка и окупљању народа за помоћ снагама ослободилачког покрета.²⁹

Због новонастале војне и политичке ситуације почетком 1942. војно и политичко руководство устанка доноси нове мере. На унутрашњем плану постојао је све чвршћи савез између окупатора и домаћих издајника. Разобличавајући ту сарадњу, ослободилачки покрет је одлучније и чвршће иступао против свих војних и политичких снага у земљи које су на разне начине сарађивале са окупатором. Предстојала је или је била у току доста огорчена борба за народне масе. У тој борби окупатор се служио свим могућим средствима: од преговора са представницима квислинга до физичког истребљивања свих оних снага и појединаца што су се тим преговорима супротстављали или пак помагали снаге ослободилачког покрета. У том погледу, дакле, окупаторске снаге уз помоћ домаћих издајника нису бирале средства како би угушиле антиокупаторско расположење и жељу народа да помогне снагама ослободилачког покрета. Не треба губити из вида да су окупатори и домаћи издајници врло ригорозним мерама, а најчешће физичким истребљењем, утицали на део становништва да, иако привремено, буде пасивизиран у односу на ослободилачки покрет. Ово се у првом реду односи на неборачко становништво, жене и децу, док су одраслији били отпорнији према непријатељској пропаганди.

Због свега тога ЦК КПЈ и Врховни штаб у овом периоду све су више истицали потребу што шире политичке активности не само у партизанским јединицама већ и у народу. Политичка активност комуниста била је, дакле, моћно оружје снага ослободилачког покрета у борби са снагама окупатора и домаћих издајника, који су представљали препреку у ширењу ослободилачке борбе не само на овој ослобођеној територији већ и у целој земљи.

При свему томе, да би се дошло до позитивних резултата, нужно је било „подешавање форме борбе и организације зависно

²⁷ С. Милошевић, н.д., 361—368.

²⁸ Развој КПЈ, Скоја и масовних организација на ослобођеној територији са центром у Фочи прве половине 1942. године (рукопис код аутора).

²⁹ Исто.

од степена политичке свијести самих народних маса“.³⁰ С обзиром на то, учљива је одлука Врховног штаба, донета у јануару 1942. године, о стварању одреда добровољачке војске.³¹ Не само поменута одлука већ и практично стварање добровољачких одреда пада баш у право време. Наиме, после јануарског похода окупаторских и квислиншких снага на ослобођену територију источне Босне и њиховог неуспеха да униште Врховни штаб са главнином снага, четничка организација Драже Михаиловића губила је подршку код народа. Политички слом четништва још више је унео деморализацију у њихове редове, који су се нагло почели онепати. И паролa четника о неприхватању борбе против окупатора (чекати за повољније време) није повољно деловала на патриотски расположене масе. Четничка политика ослањања на окупатора и чвршћа сарадња са њим неминовно је гушила патриотско расположење народа и сваку перспективу његову у правцу ослобођења земље. Тако су четничке вође остајале без јаче подршке код народа. И онај део који их је подржавао чинио је то силом прилика, тј. због страха од окупаторских насиља и од четничкога клања. Дакле у таквој војној и политичкој ситуацији Врховни штаб је донео поменуту одлуку о стварању добровољачких јединица. То је учинио и због тога да би постојећу ситуацију решио у своју корист и дао перспективу устаничком сељаштву засталих крајева источне Босне окупљајући их у одреде добровољачке војске. Баш на овој ослобођеној територији створено је више добровољачких одреда, што значи да су постојали и услови и потреба за њихово стварање. Тако је крајем јануара 1942. године формирао један, а у фебруару и марту шест добровољачких одреда.

Колико је стварање добровољачких јединица зависило од војне и политичке ситуације, затим социјалног састава становништва и његове просвећености види се и по томе што оне нису створане у другим областима Југославије, па ни у Херцеговини нити у Црној Гори. Тако је Врховни командант НОП и ДВ Југославије Ј. Б. Тито у одлуци од јануара 1942. године о стварању Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину подвукао: „...заведене масе разоружавати или их примити под команду као добровољачку војску. Ако код вас постоје услови за стварање партизанске војске онда добровољачку не треба формирати...“³²

Учвршћењем партизанских војних јединица почетком 1942. године учињен је знатан напредак у побољшању војне организације, приближавању војске народу и њиховом непосреднијем сарађивању. Поред осталог, у том погледу значајну меру представља стварање ударних — покретних батаљона. И иначе, стварање покретних војних јединица наметало се као врло значајна ме-

³⁰ П. Морача, н.д., 63.

³¹ 36. НОР, II-1, 115.

³² 36. НОР, II-2, 233.

ра у ширењу и јачању јединства народа на ослобођеној територији. То је било доста актуелно за Црну Гору, где је постојање и стварање војне организације на племенској основи представљало кочницу за даље вођење ослободилачке борбе и јачање јединства народа у новим условима. Постојање војних јединица на племенској основи чинило је те јединице инертним, зачураним и везаним само за своју територију. Међутим, у новим условима борбе требало је те јединице учинити покретним или пак створити посебне покретне јединице које не би биле чвршће везане за одређену територију. Исто тако потребно је било да народ види и осети снагу партизанске војске, а то се постиже када су јединице у покрету. Уочавајући све те проблеме, Врховни штаб је издао директиве главним штабовима НОП одреда да стварају ударне батаљоне. Тако је Врховни штаб у једном прогласу народу Црне Горе, а затим и у наређењима Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку и посебно штабу Дурмиторског НОП одреда,³³ указивао на потребу стварања покретних војних јединица, ударних батаљона, у јачини од 200 бораца. На основу директива Врховног штаба, Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку је 17. априла 1942. издао наредбу да се укидају територијалне јединице и стварају ударни партизански батаљони.³⁴

На територији источне Босне је 12. марта 1942. у месту Средњем формиран Први источnobосански ударни батаљон, а крајем марта исте године у Дрињачи — Други источnobосански ударни батаљон.³⁵

Оперативни штаб за Херцеговину је на својој територији формирао у марту три, а у априлу четири ударна батаљона. Нешто касније створен је још један, тако да је у мају 1942. у Херцеговини било осам ударних батаљона.³⁶

Поред набројаних, у процесу борбе створено је још ударних батаљона како на овој ослобођеној територији тако и на територији читаве земље. Пракса је потврдила и оправдала њихово формирање. Народ се постепено уверио у снагу ослободилачког покрета и прилазио му одолевајући непријатељској пропаганди. При свему томе треба посебно истаћи стварање чисто муслиманског батаљона у источној Босни. Посебне околности су условиле његово формирање, а оно је дало огромне резултате у стварању јединства народа и зближавању муслиманског и српског живља.³⁷

У разради политике и ставова ЦК КПЈ и Врховног штаба од нарочитог је значаја којим путем и каквим методом се пренесе одређене смернице од виших ка нижим политичким и војним институцијама, а затим и у народне масе. На једној страни, спро-

³³ Зб. НОР, III-2, 383.

³⁴ Зб. НОР, III-3, 80.

³⁵ Ослободилачки рат. . . , књ. 1, 201.

³⁶ Исто, 204.

³⁷ Р. Чолаковић, Записи из Ослободилачког рата I. Београд 1956, 583.

вођење одређених смерница олакшано је тактиком партизанског начина ратовања. Наиме, тактика којом се служила народноослободилачка партизанска и добровољачка војска омогућава партијским организацијама у војсци што непосреднији додир са становништвом на терену. Треба имати у виду да је код становништва владало опште шаренило у погледу мишљења, а у вези с тим и у погледу опредељености за политичке групе или струје. Баш та разноврсност мишљења у народу куда војне јединице пролазе као и стални њихови покрети налажу им политичко-пропагандни рад. На другој страни, мрежа партијских организација на терену и њихова посредна или непосредна повезаност са партијским организацијама у војсци представља извесну гаранцију за успешнији политички рад једних и других. Тамо где су партијске организације неразвијене, где је слаба њихова масовност, слаби су и резултати на ширењу политике јединства народа. Ово је нарочито уочљиво на територијама са верском и националном мешавином становништва. И стварање партијских организација на тим територијама праћено је доста жестоком пропагандом реакционарних група и струја, које су и тим путем унеколико утицале на колебаљиви део народа да се уздржава од активнијег учешћа на страни ослободилачког покрета. Због тога су револуционарне снаге нужно морале појачати и појачале су пропагандно-политички рад у народу. Тај рад пада углавном на партијске организације, било оне у војним јединицама било оне на терену. Треба истаћи да је подела партијског рада на одређене секторе знатно олакшала пропагандно-политички рад организацијама Партије и Скоја. Међутим, рад једне партијске организације није се мерио по томе колико је подељен по секторима, већ по томе како се партијска ћелија сналази, поставља, реагује на све појаве и догађаје, било у војним јединицама или у народу. Значи, партијска ћелија је нужно морала да има свој став према насталим појавама и догађајима, а затим долази рад по секторима да се путем њих као канала партијског рада спроведу дејство и активност организација Партије и Скоја.

Партијски материјали и дневне радио-вести, а нарочито прогласи окружних и месних комитета Партије и Скоја о значајнијим догађајима на терену, политичкој ситуацији и даљој перспективи борбе, све су то била средства којима је унеколико упрощавана политика КПЈ у вођењу устанка и на тај начин још ефикасније приближавана народу. С друге стране, тако се учвршћивао и продубљивао партијски став у вези са сузбијањем непријатељске пропаганде, пете колоне и уопште његове делатности на деморализацији широких народних маса. Нужно је било све те материјале учинити доступним народу, а не само организацијама Партије и Скоја у војсци и на терену. Управо путем тих политичких организација смернице КПЈ долазиле су у народ, где су идејно разрађене добијале његову подршку и чвршћи ослонац.

И даље, на тај начин се умногоме допринело подизању борбеног морала народа, ширењу и учвршћивању политичких ставова Партије, а то је олакшало придобијање нових бораца у редове партизанских јединица. Целокупан овај политички рад претпостављао је доста велики ниво идеолошке уздигнутости чланова Партије и Скоја.

Познато је да пропагандно-политички рад не трпи никакве шаблоне. Потребна му је што већа еластичност и гipкост, ако се желе њиме постићи задовољавајући резултат и оставити дубљи траг у народу. Тако је било потребно радити нарочито на овој ослобођеној територији, која је обиловала низом специфичности, од посебних услова места, краја и људи међу којима се ради, њиховог степена образовања, писмености, па до политичке уздигнутости. То су све крупни проблеми са којима су се сусретале партијске организације, било у војним јединицама или на терену. И не само комунисти већ сваки борац — партизан био је истовремено и борац и политички радник на терену куда је пролазио. Посебно, борци су обучавани за политички рад на специјалним курсевима, одржаваним по војним јединицама, а затим и на редовним теоретским часовима наставе.

Пропагандно-политички рад је од вишеструког значаја. Њиме се постизало разбистравање појмова, отклањање погрешних схватања и погледа код заосталог дела народа, погледа учвршћених дугогодишњом пропагандом реакционарних режима. Затим, постизано је учвршћивање политичког утицаја ослободилачког покрета и објашњавање ставова проистеклих из партијско-политичке линије, а све то повезано с информацијама о тренутном развоју догађаја и ситуације, како унутар тако и ван земље. При свему томе имало се једно у виду: да су суштина борбе и карактер народног устанка определили њихов циљ, а то је уништење оружаном борбом окупатора и њихових помагача — домаћих издајника.

Али, на другој страни, пропагандно-политички рад ни у ком случају није смео прећи оквир, суштину и карактер народноослободилачке борбе и револуције. Тај рад се морао задржати на граници задатака који се решавају у одређеној фази ослободилачке борбе и према томе потребно је било осветљавати све стране тога задатка и бити прожет њиме.

За разлику од осталих сектора партијског рада који су били претежно оријентисани ка појединачним проблемима, агитационо-пропагандни сектор био је у тесној вези са културно-просветним сектором рада.³⁸ Испреплетаност послова наведених сектора партијског рада није била никаква случајност. Напротив, пракса свих револуционарних покрета потврдила је неминовност усаглашавања сличних или истородних сектора партијског рада.

³⁸ С. Милошевић, н.д., 422—431.

Агитационопропагандни рад комуниста путем агит-проп одбора, група и секција у току ослободилачког рата и народне револуције био је у првом реду политичка припрема за покретање народа у борбу против окупатора. У току ослободилачког рата пракса је створила, а револуционарне снаге су је чврсто подржале, даље развијале и проширивале, такву институцију као што су ванпартијске радничке и сељачке конференције, а затим и други облици окупљања народа на терену у позадини фронта. На овај начин је праћено расположење народа, који се истовремено упознавао са револуционарном теоријом и непосредним питањима политике Партије о текућим, актуелним питањима ослободилачке борбе. У исто време праћено је и расположење народа, постигано непосредније зближавање с њим, а затим се и одговарало на његова многобројна питања. Разуме се, овим путем политика Партије продире у масе и невидљивим нитима их уједињује, зближава и чини јединственијим, без обзира на постојеће политичке групе, струје или партије. Агитационо-пропагандним радом стварала се код народа јаснија перспектива ослободилачке борбе, а на другој страни — сузбијана непријатељска пропаганда која је и на тај начин демаскирана.

Војно-политичка кретања на територији источне Босне, Херцеговине и Санџака

У првој половини 1942. године војно и политичко руководство народног устанка у Југославији усмерило је војне акције на стварање и проширење ослобођене територије источне Босне, Херцеговине, Црне Горе и Санџака.³⁹ Посебно питање које је имало да решава руководство народног устанка на овој ослобођеној територији јесте отклањање дотадашње националне и верске нетрпељивости народа и верских заједница.⁴⁰ Врховни штаб је дошао на ову територију управо у време када су верски и међунационални односи становништва били толико затегнути да је долазило до међусобног физичког уништавања. Разумљиво, то је поткопавало и рушило јединство народа у ослободилачкој борби.

³⁹ Исто, 359—361.

⁴⁰ Постоје само статистички подаци о вероисповести становништва, па ћемо их овде искористити да би се приближно показао однос народа у том погледу. Према попису од 31. марта 1931. године, на територији бивше Зетске бановине било је: 254.611 (подвукао М.С.) православних, 46.537 римокаатолика, 211 евангелиста, 162.363 муслимана и 488 друге и непознате вероисповести, што укупно износи 464.210. Ова бројка у исто време представља и број становника, који се на дан 31. децембра 1938. године пење на 1,049.500. Разуме се, сразмера становништва према вероисповести пропорционално се повећавала, и то свакако још више у корист муслиманског живља. Мада подаци потичу из 1931. године (каснији не постоје), они се могу користити у циљу илустрације односа становништва у погледу вероисповести. (Зет-

Због тих околности напори Партије се удвостручавају: с једне стране на стварању војних јединица и борба с окупатором и његовим сарадницима, а с друге, отклањање међунационалних и верских супротности код становништва.

Прошлост је дубоко била присутна у односима Хрвата, Срба и Муслимана. Од некадашњег кмета развојем производних снага српски живаљ се економски подигао и у настојању да се обогати директно се сукобаљвао са економки јачим беговима који су врло тешко уступали своје стечене позиције.⁴¹

Комунистичка партија је питање међунационалних и верских односа становништва сматрала врло актуелним за решавање где год се оно појављивало. Тако је још на мајском саветовању 1941. године у Загребу партијска организација Босне и Херцеговине добила посебан задатак да ради на сузбијању националне мржње и верске нетрпељивости између Хрвата и Срба, а затим и муслиманског живља.⁴² И касније, у време када је ослободилачки рат био у пуном јеку, нерешена међунационална и верска питања као тема дана су избијала за решавање. Због тога је и о томе било говора на саветовању у селу Иванчићи (источна Бо-

ска бановина је углавном обухватала делове територије које су предмет истраживања, и то: Црну Гору, Санџак и источну Херцеговину, а затим и срезове на Космету: Дреницу, Ђаковицу, Косовску Митровицу и Пећ, па и Дубровник на југу. Статистички подаци из наведених места изван граница ослобођене територије не могу битно утицати на однос броја народа према вероисповести. — Подаци узети из *Статистичког годишњака за 1937. годину*. Београд 1938, 74, 76.

Према наведеном статистичком попису, на територији Дринске бановине живело је: 492.080 православних, 86.244 римокатолика, 1.896 евангелиста, 186.925 муслимана, 5.896 друге и непознате вероисповести, што укупно износи 773.001, а што такође представља број становништва који се на дан 31. децембра 1938. године пење на 1,837.127. Од 37 срезова Дринске бановине, њих 16 је припадало источној Босни у којима је било насељено претежно муслиманско становништво. — Подаци узети из *Статистичког годишњака за 1937. годину*. Београд 1937, 72, 76.

⁴¹ За илустрацију овога мишљења довољно јасно говори (мада старији) преглед економских односа становништва у Босни и Херцеговини пред избијањем I светског рата:

У п р о ц е н т и м а

	Православни	Католици	Муслимани
кметови	73,92	21,49	4,58
претежно кметови	54,96	37,83	7,21
претежно слободни сељаци	51,63	38,28	10,09
спахије	6,05	2,55	91,15

(Веселин Маслеша, н.д. 74). Мада се ови подаци односе на целу Босну и Херцеговину, ипак се из њих може сагледати национална и верска, а затим и економска разноликост становништва Херцеговине и источне Босне. Током времена уследиле су економске промене углавном на штету муслиманског живља.

⁴² Исо Јовановић, Неки подаци о раду партијске организације Босне и Херцеговине 1939—1941. Војноисторијски гласник — ВИГ, 4/1961, 139).

сна) 7. јануара 1942. Поред чланова ЦК КПЈ били су присутни активисти из источне Босне и Херцеговине, док су делегати из западне Босне закаснили услед велике удаљености и ратних окршаја. Тада је одлучено, поред осталог, да се убрза процес придобијања народа заведених од стране четничког вођства. У првом реду предузете су мере за што масовнију мобилизацију муслиманског и хрватског живља у партизанске јединице. Те мере предузимане од јединица ослободилачког покрета одлучније су спровођене, јер је почетком 1942. био појачан терор четника над муслиманским и хрватским становништвом.⁴³ У том погледу четници су стављали приговоре командама партизанских јединица — што примају у своје редове Хрвате и Муслимане. Паролу о општенародном устанку четници су схватили као паролу о српском народном устанку — без учешћа Хрвата и Муслимана.⁴⁴

Због масовних убистава и паљења кућа муслимански живаљ из источне Босне, а претежно из Рогатице, Горажда, Фоче, Устиколине и Чајничка, исељавао се у Санџак. Избеглице су користиле све заобилазне путеве до Новог Пазара да не би наишле на четничке јединице. Око 450 породица избеглих из источне Босне и Херцеговине са 2.600 чланова прошло је у јануару 1942. године кроз Нови Пазар. Рачуна се да је преко Санџака у првој половини 1942. године прошло око 1.000 избегличких породица у Метохију и на Космет.⁴⁵

Крајем 1941. године у време осетне надмоћности савезничких снага на Источном фронту Дража Михаиловић доноси планове о стварању велике Србије „... четнички чисту у границама Србије — Црне Горе — Босне и Херцеговине — Срема, Баната и Бачке“.⁴⁶ У овој Инструкцији одређују се и заједничке границе између Србије и Црне Горе, а затим Србије и Словеначке „... чишћењем Санџака од муслиманског живља и Босне од муслиманског и хрватског живља“.⁴⁷ С друге стране, у поменутој Инструкцији се захтева „... чишћење државних територија од свих народних мањина и ненационалних елемената“.⁴⁸ Под појмом „ненационалних елемената Д. Михаиловић је подразумевао још 1941. године, све борце у редовима народноослободилачких партизанских, а касније и добровољачких одреда Југославије, у чијем су се саставу борили, осим основних националности код нас, и националне мањине као и припадници разних верских заједница. Управо на овој основи, поред политичких и социјалних момената,

⁴³ Буро Пуцар, Политички извештај ПК КПЈ за БиХ на Оснивачком конгресу КП БиХ, Сарајево 1950, 31.

⁴⁴ Тодор Вујасиновић, Озренски партизански одред, Сарајево 1950, 225.

⁴⁵ М. Ђуковић, н.д., 250.

⁴⁶ Инструкција Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. мајору Ђорђију Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу (Документи о издајству Д. Михаиловића, књ. I, Београд 1945, 12).

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

дошло је до подвајања међу народом под утицајем јаке пропаганде четника.⁴⁹

Поменута Инструкција, а затим и „усмене инструкције“ Д. Михаиловића својим представницима у источној Босни, Херцеговини и Црној Гори, биле су идејни основ свих практичних мера четничког покрета у земљи, а нарочито на овој ослобођеној територији. Али, биће у пракси и одступања од појединих мера предвиђених поменутом Инструкцијом. Временом ће четнички покрет сарађивати како са усташама тако и са муслиманима, а све то, разуме се, под притиском окупатора.

Крајем новембра 1941. Италијани су уступили четницима део југоисточне и источне Босне од Шћепан-поља до Вишеграда са Фочом, Гораждем и Чајничем, а своје снаге су повукли у Пљевља за одбрану од напада партизанских јединица из Црне Горе. С друге стране, уступањем тих места четницима Италијани су хтели да онемогуће чвршћу сарадњу партизанских снага Црне Горе, Санџака и Босне и Херцеговине. Тада су четници добили од Италијана 2.000 пушака и муницију, уз обавезу да ће у тим областима завести ред и мир.⁵⁰ Све до поласка партизанских јединица у те крајеве четници су чинили масовне покоље над муслиманским становништвом, у свим селима среза фочанског, а нарочито у Фочи и Горажду.⁵¹ Према непотпуним подацима, четници су од краја новембра 1941. године па до друге половине јануара 1942. убили око 5.000 мушкараца, жена и деце и спалили неколико стотина кућа.⁵² Овај податак се односи на целу територију среза фочанског. Међутим, према другим подацима, у Фочи и ближој околини убијено је преко 3.000 муслиманског живља и око 400 Срба.⁵³

Страховити покољ четника над муслиманским живљем, како у источној Босни тако исто у Санџаку и Херцеговини, дошао је, наводно, као одмазда за усташке покоље над српским живљем. Ова теза била је лајтмотив свих четничких подухвата за физичко уништавање муслиманског живља. Овакав став четника

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Р. Чолаковић, н.д., 507.

⁵¹ В. Дедијер, Дневник, Београд 1951, 375. — Из јануарских дана 1942. остала је упечатљива слика четничког клања муслиманског живља у Горажду: „Ту на тај мост изводили су пијани људи по заповести својих пијаних команданата и клали их (муслимане — М. С.) тупим ножевима, а често и недоклане бацали с моста у Дрину или их вјешали на железну конструкцију моста. Сваку ноћ одјекивало је у језовитој тишини варошице запомагање жртава, али помоћи није било ниоткуда. Узалуд су грађани Срби одлазили ченичким вођама и преклињали их да престане то клање њихових суседа, школских другова и пријатеља...“

И овдје на горажданском мосту и тамо у селу Дрињачи клана су као јагњад дјеца Босне“ (Р. Чолаковић, На горажданском мосту, Народни борац, бр. 2 од 26. фебруара 1942).

⁵² Р. Чолаковић, н.д., 333.

⁵³ В. Дедијер, н.д., 6.

у источној Босни битно је утицао на већину Муслимана који су се уздржавали да узму било каквог учешћа у четничким или партизанским јединицама у оно време када су војне јединице једних и других биле у добрим односима.⁵⁴ Због тога су партизанске јединице биле састављене већином од бораца Срба, са понеки политички уздигнутијим Муслиманом. Муслимански живаљ није био довољно упознат са политиком и перспективом ослободилачког покрета у Југославији. Због тога је Комунистичка партија појачала интензитет политичког рада уопште, а посебно међу муслиманским становништвом. То је дало позитивне резултате. У томе циљу издавани су и посебни прогласи и леци муслиманском живљу, у којима је он позиван да ступа у јединице народноослободилачке војске која се бори како против окупатора тако и његових сарадника. У том погледу занимљив је проглас Муслимана бораца НОП и ДВ Југославије од јануара 1942. године упућен Муслиманима источне Босне, у коме се између осталог каже да „је Комунистичка партија позвала све поштене људе, без обзира на вјеру, народност и политичко увјерење, позвала их је у те партизанске одреде за борбу против мрских окупатора и усташких крволока који су нашу земљу закрвили да би је онда лакше могли пљачкати“.⁵⁵ Несумњиво, и ово је имало знатног успеха, и муслимански живаљ се почео у већини, ограђивати од политике окупаторских сарадника.⁵⁶

Како у источној Босни тако и у Санџаку, дакле у оним областима где је живело у верском погледу измешано становништво, четнички покрет имао је исту тактику и политику према односима међу тим становништвом. Та тактика се састојала у томе што су четници са паролем борбе против Муслимана настојали да за себе придобију што више српског живља. Дакле, очигледна и смишљена акција четничког покрета, која је крајем 1941. године знатно утицала на политички заостао део српског живља да му приђе. На овом плану предстојао је упоран рад комуниста, како у војним јединицама тако и на терену. Резултати тог рада били су уочљиви већ у другој половини јануара 1942. године, када је дошло до краха четничке политике окупљања бораца под паролем „Борба против Турака“. Међутим, у областима где је преовлађивао муслимански живаљ четничка мобилизација под том паролем, природно, није могла имати успеха. То је случај са Санџаком, где је у Пештеру, Бихору, Рожајама и Комарну било мало српског живља. За Муслимане Санџака карактеристично је то да су били уздржљивији у погледу одлучнијег опредељивања којој ће политичкој струји прићи.

⁵⁴ Расим Хурем, н.д., 322; Атиф Пуриватра, Став Комунистичке партије Југославије према националном питању Муслимана у току народноослободилачког рата, Прилози 4/1968, 493.

⁵⁵ Зб. НОР, IV-3, 94.

⁵⁶ Р. Чолаковић, н.д., 507.

У исто време када је Ј. Дангић у источној Босни преговарао са Немцима, четнички командант мајор Бошко Тодоровић је водио преговоре с Италијанима у Херцеговини. У једном писму Б. Пејићу од 25. јануара 1942. године Тодоровић наводи да је тежиште четничке акције у то време било у Херцеговини: „Одавде ће бити лакше будуће операције (изводити) у све четири стране: ка Сави, јер ћемо повести одавде одреде жељне жита; ка мору, јер је тамо сад топлије; ка Црној Гори која нас једва очекује; ка Купресу (где сам већ послао извиђаче) и даље ка Лици где нас очекују највећи успеси“.⁵⁷

Доласком у Херцеговину Б. Тодоровић је имао у плану све чвршће повезивање са италијанским окупаторским снагама, јер би само у савезу са њима могао да се шири у поменута четири правца. У том циљу он је 16. јануара 1942. послао овлашћење поручнику Милану Шантићу, да у име босанско-херцеговачких четничких одреда настави заједно с п.поручником Мутимиром Петковићем преговоре са Италијанима које је у име поменуте команде отпочео. Како се даље наводи у овлашћењу, циљ преговора је заштита српског живља, а имају се водити у духу „прелиминарних предлога упућених команди италијанског VI армијског корпуса од п.поручника Петковића“,⁵⁸ који је добио посебно овлашћење за преговоре од команде оперативних четничких јединица источне Босне и Херцеговине.⁵⁹

У преговорима између Италијана и четника закључено је да се међусобна сарадња одржава искључиво преко официра. Ово је учињено свакако због тога што су официри били детаљније упознати са условима сарадње четника и Италијана, за разлику од обичних бораца, често заведених, који су извршавали наређења својих претпостављених. С друге стране, италијанске власти су биле дозволиле да четничке јединице у циљу „идеолошке борбе против комуниста“ култивишу националне идеале и носе своје ознаке. Све ове мере биле су поштоване од италијанских власти док је четничка организација била под командом италијанског корпуса. Међутим, када су ти послови пренети на италијанске дивизије, настале су битне промене у односима између Италијана и четника. Жалба четничких власти упућена на италијанску дивизију Месина која је наредила „да четници скину своје орлове с мртвачким главама, дала им штамбил са искључиво италијанским натписом, присилила их да се служе легитимацијама са чисто хрватском терминологијом и ја сам — наводи се даље у жалби — тешком муком присилио четнике да се томе привремено покоре док ствар не извидим са вашом екселенцијом“.⁶⁰ У наведеном документу се разматра питање међусобних односа

⁵⁷ АВИИ, четничка архива, БиХ, V, 1895.

⁵⁸ Исто, БиХ—X—39.

⁵⁹ АВИИ, БиХ—X—35.

⁶⁰ АВИИ, четничка архива, БиХ—X—38.

између усташа и Немаца, с једне, и четника, с друге стране. На овим питањима су нарочито радиле италијанске власти. Четници су изјавили да поштују обавезе италијанских савезника, али да не могу заједнички иступати са њима. Усташки покољ над српским живљем диктирао је такво расположење четника према усташама, а исто тако и према Немцима, за које су четници сматрали да подржавају усташки терор над Србима. Због тога се у поменутом документу подвлачи: „али ми нисмо у стању забранити десет хиљада наших независних четника у немачко-хрватској зони да бране своје куће и породице од крвника и злочина. Једини пут да се смири Босна јесте да се из ње од стране усташе и преда на управу италијанској војсци“.⁶¹

Ово је став четника према усташама и Немцима средином јануара 1942. године. Са италијанским властима односи су се тада знатно побољшавали, с перспективом да се и даље успешно развијају. У прилог добрих односа између Италијана и четника иду свакако и доста несређени односи између Италијана и власти НДХ. У интересу стварања чвршћег савеза за борбу против снага ослободилачког покрета, немачке власти су још крајем 1941. године предузимале одређене мере у циљу побољшавања односа између италијанских и усташких снага. У једном извештају од 21. новембра 1941. године, немачки генерал Gleise von Horstenau пише: „Природна је дужност немачког заступништва неовисно од пропагандних обзира да подупиремо што више ову мршаву позадину — хрватску владу, при чему се свакако налазимо у некој срачунатој супротности са нашим талијанским савезницима који не показују никакав интерес за то да се појачава положај не много угледног хрватског режима, већ и због његове наклоности према Немачкој.“⁶² Услед таквих околности у односима између Италијана и НДХ, Анте Павелић се оријентисао у спољној политици више према немачкој држави. Сарадња са Хитлером знатно ће се проширити и побољшати првих месеци 1942. године. Због погоршања ситуације на Источном фронту, Хитлер је тада био приморан да тражи од Павелића војинке које би послао заједно са милион и петсто хиљада војника из поробљених земаља на положај. Мобилизација људства није дала задовољавајуће резултате, па се морала одложити за два месеца.⁶³

На другој страни, затегнути односи између власти НДХ и Немаца, с једне, и четника, с друге стране, осетно ће се побољшати у првој половини 1942. године, и то на иницијативу Немаца, који су настојали да уједине разне квислинге у борби против јединица ослободилачког покрета.

Пошто нису остварене комбинације о припајању Санцака НДХ држави, већина муслиманског живља се приволела полити-

⁶¹ Исто.

⁶² Е. Висхаупт, н.д., 100.

⁶³ Народни борац, бр. 2 од 26. фебруара 1942.

ци Италијана, чије су јединице поселе већа места у Санџаку. Италијанске власти су почеле стварати у Санџаку муслиманску милицију, и то нарочито у милешевском срезу. Пошто су четници сарађивали са Италијанима, то су и они почели стварати своју, тзв. српску милицију. Већ постојеће супротности између Срба и Муслимана четници су хтели и на тај начин још више потенцирати.

До пљеваљске битке 1. децембра 1941. године организација четника у Санџаку била је неразвијена и малобројна. Од тада, под утицајем окупаторске и четничке пропаганде, стварају се све бројније и масовније четничке јединице у Санџаку. Почели су се стварати четнички одреди, тзв. италијанских четника. Сматра се да је ово прва четничка јединица у пљеваљском срезу. У тој чети били су већином официри и подофицири бивше југословенске војске, жандарми и финанси.⁶⁴ Задатак ове јединице био је да чува Италијане при њиховом изласку из града.

После повлачења партизанских јединица на леву страну Лима у фебруару 1942. године, на десној страни отпочео је четнички терор над незаштитеним муслиманским становништвом. У циљу самоодбране а по одобрењу италијанских власти, стварају се муслиманске војне јединице, тзв. муслиманска милиција. Настојало се да свако муслиманско село има војну јединицу која би била у приправности. Ове муслиманске јединице формиране су на захтев усташа и Немаца у немачкој окупационој зони, а на захтев Италијана у италијанској окупационој зони. Дакле, већ и по томе ко их је формирао може се закључити да су имале исти задатак и циљ — борбу како против партизанских тако и четничких јединица. То се најбоље видело крајем 1941. године, када су јединице муслиманске милиције водиле жестоке борбе како против партизана тако и против четника. Тако су се приликом напада партизанских јединица на Сјеницу децембра 1941. године у одбрани нарочито истакле јединице муслиманске милиције.⁶⁵

Можемо, дакле, констатовати да је главни задатак муслиманске милиције био да чувају село, а не и да се крећу даље. То је био случај са већином муслиманских села у источној Босни где су четници вршили масовна пустошења и клања.

Однос муслиманске милиције према партизанским јединицама знатно се изменио почетком 1942. године. Политика Партије на учвршћењу јединства народа имала је и овом приликом великог утицаја. То се најбоље видело приликом проласка партизанских јединица кроз муслиманска села. Знајући из праксе да они неће палити куће нити злослатљати народ, муслиманска милиција се тренутно склањала у куће или ван села док партизанске јединице не прођу. Али ово није била општа појава. У оним

⁶⁴ М. Ђуковић, н.д., 190.

⁶⁵ Срећко Милошевић, Ратни дневник 1941—1945 (у рукопису код аутора).

селима где се више осећао утицај усташа, муслиманска милиција је нападала и партизанске јединице. На другој страни, од марта је муслиманска милиција имала нешто помирљивији став према четницима. Ово је и разумљиво ако се има у виду да су тада усташе и четници склапали споразуме о међусобној сарадњи. Разумљиво, ти су споразуми и на политичком плану утицали на побољшавање односа са муслиманском милицијом, а на погоршавање односа између партизана и муслиманске милиције. То су Италијани искористили као средство у борби против ослободилачког покрета.

Поред одлуке о успостављању демаркационе линије између немачког и италијанског окупационог подручја у Југославији, донете на састанку министара осовинских снага 23. априла 1941. године у Бечу, одлучено је и о укључивању Босне и Херцеговине у НДХ.⁶⁶ Ова мера представља оживљавање старе аустроугарске политике у нашим покрајинама. Та политика се састојала у продубљивању националних и верских супротности и сукоба као битног елемента унутрашњих борби које су нарочито на верској основи одлучујуће утицале на поткопавање и рушење јединства народа у ослободилачкој борби.

Пошто су и званично добили овлашћење за спровођење одређене своје политике, власти НДХ су предузимале и практичне мере у том правцу. У првом плану НДХ је настојала да на верској основи формира два антагонистичка блока: на једној страни муслимански, а на другој православни. У пракси то је било јако уочљиво, јер је од првих дана НДХ то представљало основни програм усташких политичара. С друге стране, у том правцу су власти НДХ биле развиле јаку пропаганду путем усташких зборована, а затим и штампе. Тим и другим путем, клерикални кругови у НДХ су настојали да мерама верског прозелитизма преведу у католичанство српски живаљ.⁶⁷ У том правцу је Председништво владе НДХ 13. јануара 1942. године упутило саопштење преко Министарства унутрашњих послова „свим великим жупанима и котарским областима, да се „грко-источњаци“ који су прешли на римокатоличку вјеру сматрају Хрватима. Хрватима се сматрају и они „грко-источњаци“ који су прешли на муслиманску вјеру“.⁶⁸

Пошто је у зиму 1941/42. војно-политичка ситуација унутар и ван земље била знатно измењена у корист ослободилачког покрета и савезничких снага, то су немачке и италијанске окупаторске снаге биле приморане да обилније користе помоћ четника у свим областима на овој ослобођеној територији. У том циљу склапани су писмени споразуми између окупатора, с једне и четника

⁶⁶ Сима Симић, Туђинске комбинације око НДХ, Титоград 1958, 53.

⁶⁷ Сима Симић, Прекрштавање Срба за време другог светског рата, Титоград 1958, 43.

⁶⁸ Архив СР Хрватске, Котарска област Загреба (КОЗ), кут. 46, прс. 109 (1942. прил. 325/42.)

с друге стране. Јачање снага ослободилачког покрета приморавало је четнике да траже савез са окупатором, док су односи са властима НДХ и даље били доста лоши.

Почетком 1942. године у време окупаторске офанзиве на ослобођену територију источне Босне могла се и у пракси сагледати немачко-четничка сарадња. Тада је четнички командант мајор Ј. Дангић и званично „својим људима заповест издао, да се не боре против немачких трупа“.⁶⁹ Овакав став четника према немачким јединицама резултат је преговора мајора Ј. Дангића са главнокомандујућим генералом Бадером у Србији почетком 1942. године. Тада је закључено да се поред усташких јединица у источној Босни и Херцеговини у борби против партизанских снага употребе и четничке снаге, како месне тако и оне са стране. Пошто су сазнали за преговоре између четника и Немаца, званичне усташке власти НДХ су се томе успротивиле, сматрајући четнике својим огорченим противницима. Све до средине марта 1942. трајали су сукоби између усташких снага и четника. Учестали прогони српског живља и паљевине које су вршиле усташке јединице изазвали су на другој страни појаву отпора код тога живља који је још био прогањан и од муслиманске милиције. На овој бази појављују се четници наводно као заштитници српског живља од усташких покоља, а на другој страни ти исти четници сарађују са окупатором који обилато помаже и тесно сарађује са усташким властима НДХ. У тој симбиози међусобних односа издвајале су се партизанске снаге, које су у војном и политичком погледу настојале да обједине што шире масе у борби против окупатора и његових сарадника.

Какав је био усташки терор над српским живљем у источној Босни најбоље се види из обавештења ЦК КПЈ од 4. фебруара 1942. Е. Кардељу и И. Лоли Рибару: „Када смо стигли у Горње Баре и у Буквице видели смо очајне призоре: српско становништво из Пала, Сјетлине и околних села напола голо бежало је у неизвесност пред усташким терором. Усташе су до темеља палили сва села где су пролазили и по свом старом обичају убијали српско становништво без обзира на старост“.⁷⁰ Постојећи споразуми између четника и Немаца у пракси нису доследно примењивани. Из наведенога документа то се најбоље види: „не само да је бежало мирно становништво него су бежале читаве (групе) четничких банди заједно са својим вођама. Усташки (војници) заједно са Немцима били су већ заузели и попалили Врхпрачу и хтели да продру даље преко Јахорине у правцу Горажда, Фоче и Трнова. Ми смо брзо наше јединице пролетерске бригаде посла-

⁶⁹ Ladislaus Hory i Martin Broszat, *Der kroatische ustascha-Staat 1941—1945*, Stuttgart 1964, 119.

⁷⁰ Зб. НОР, II-2, 305.

ли на положаје и оне су зауставиле непријатеља у даљем продирању“.⁷¹

Међусобни сукоби између усташа и четника потенцирани од стране окупатора стварали су и веома заоштравали односе међу становништвом источне Босне. Многа попаљена села у источној Босни — Дуб, Хадровићи, Пешурићи, Бранковићи, Горње Осово, Шетићи, Шукујевићи и Јасенице — давала су страшан приказ четничког оргијања. Српски живаљ из околних села је очекивао одмазду од усташа и муслиманске милиције за попаљена муслиманска села. Четнички команданти се том приликом нису показали као заштитници српског живља, већ су напуштали народ и повлачили се испред најезде усташа и Немаца.⁷²

Сарадња четника у источној Босни са окупатором прикривана је пред народом чију су пажњу хтели да скрену на другу страну. Наиме, четници су се користили осветничким паролама да би део српског живља увели у братоубилачку борбу против Муслимана и Хрвата и на тај начин знатно ослабили антиокупаторско расположење народа. Међутим, велики војнички успеси партизанских снага снемогућили су четницима да и даље прикривају своју издајничку политику. На другој страни, интензивнији политички рад комуниста у војним јединицама и на терену снажно је деловао на отржењавање заведеног дела народа.

Из сачуваних докумената, а и доброг дела литературе, може се сагледати еволуција четничких ставова проистеклих из додашњих политичких кретања на територији источне Босне. Уочавајући да их народ постепено оставља и да тако постају изоловани од терена куда се крећу, четници су прибегавали другим, новим мерама. Почели су са физичким уништавањем штабова партизанских одреда, а потом и извођењем атентата на партијске активисте на терену и политичке комесаре партизанских јединица.⁷³ Све ово говори о слабости четничке пропаганде, неубудљивости аргумената којима су се служили у политичкој борби против снага ослободилачког покрета. То показују и противуречности између њихових речи и дела. У пропагандном раду, на речима, четничке вође су биле против окупатора и усташа, а у пракси су — прво прикривено, а затим и отворено — сарађивали са њима све док се та сарадња није потпуно обелоданила.

Још крајем 1941. године долазило је до оштријих размимоилажења између четничких и партизанских снага у источној Босни. Та размимоилажења су понекад завршавана већим испадима и међусобним физичким обрачунавањем, чему су четници прибе-

⁷¹ Исто.

⁷² У *Записима...* I, 726, Р. Чолаковић сликовито приказује ситуацију у источној Босни: „Сваког дана овог прољећа пламте куће по селима источне Босне: час српске час муслиманске. Пале усташе, пале четници, пали окупатор. Горе ови поцрњели кровови и сваки дан све је више бескућника, све је више нејачи и жена осуђено да се потуца од немиле до недрага“.

⁷³ Расим Хурем, н.д., 319.

гавали као крајњој мери у борби за придобијање народа. Овај метод борбе за народ показао се крајње непопуларан, а четници су још више губили подршку народа. Због тога су они предузимали ригорозније мере. Тако су 20. фебруара 1942. године изненада напали штаб Мајевичког НОП одреда у селу Вукосавцима (источна Босна).⁷⁴ Све наде војног и политичког руководства партизанских јединица на Мајевци у могућност сарадње са четницима тада су покопане. Тај крвави обрачун и отворена четничка издаја на Мајевци истовремено је и завршни чин њихове издајничке политике, која је до тога времена била у сенци преговора са партизанима. Тада се јасно обистинило „... да су капетан Лека и Радивоје Керовић са својим друштвом непријатељи народа, разбијачи јединства нашег народа против фашистичких тирана и помагачи њихови“. „У споразуму са окупатором, а у сагласности са издајником Недићем сковали су злочиначки план да осујете побједу нашег народа над непријатељима, издајницима и петоколонишима путем покоља над представницима народних партизана“.⁷⁵

Домаћи издајници су настојали да се инфилтрирају у команде и штабове партизанских јединица. Ово им је било теже постићи, јер су тамо брзо откривени и уклањани као издајници. Због тога су они тражили погоднији терен. Оријентисали су се на добровољачке јединице на територији источне Босне, које су биле слабо војнички учвршћене и као такве представљале погодан терен за смишљен издајнички рад четника. Тако је дошло до преврата 17/18. маја 1942. године у закумурском батаљону Фочанског народноослободилачког добровољачког одреда, који се налазио у селу Попи (околина Фоче).⁷⁶ Време када је пуч извршен и начин на који је то учињено јасно говоре о смишљеном подухвату реакције да уништи војно и политичко руководство партизанских и добровољачких јединица и тако изазове расцеп у њима као и њихово осипање, и то не само добровољачких већ и партизанских јединица. Овом приликом социјални моменат био је одлучујући. Осипале су се оне војне јединице које су претежно биле састављене од сељака мештана, јединице у којима је био мали број комуниста или их уопште није ни било. А теоретски је утврђено и проверено искуством свих револуција и револуционарних покрета да је ситни сопственик као социјална јединка, која је, може се рећи, доминирала на овој ослобођеној територији, знатно доприносио својим ставовима и поступцима формирању одређене како војне тако и политичке ситуације у одређеном времену и на одређеној територији. Низ војно-политичких мера руководства у-

⁷⁴ Стево Поповић, Мајевички партизани, Сарајево 1951, 247—260.

⁷⁵ Проглас Окружног комитета КПЈ за Мајевциу и штаб Мајевичког НОП одреда од фебруара 1942. године поводом напада мајевичких четника на штаб одреда. (Зб. НОР, IV-3, 255).

⁷⁶ Извештај ОК КПЈ за Фочу од 25. марта 1942, ЦК КПЈ (Зб. НОР, IX-1, 171; још о томе у Зб. НОР, II-4, 141/2, 174).

станка инспирисан је потребама овога социјалног слоја нашега друштва. Даље, тај социјални слој, претежно сиромашно и већим делом средње сељаштво, под капитализмом је осећао стално угњетавање, погоршање живота и пропадање. Одгојен у таквим животним условима, тај социјални слој „лако прелази у крајњу револуционарност, али није способан да покаже владање собом, организованост, дисциплину, упорност“.⁷⁷ Али само теоретско признавање тих у пракси проверених истина ни у колико није ослобађало југословенске комунисте да запоставе политички рад баш код поменутог социјалног слоја. Напротив, акценат тог рада падао је баш тамо где је тај слој преовлађивао. Управо тако се радило на овој ослобођеној територији, где је владала општа шароликост: национална, верска, политичка, социјална и културна.

Почетком 1942. године успостављена је чвршћа сарадња између главнокомандујућег генерала Бадера у Србији и усташке владе у Загребу. Њихови интереси су се укрштали у источној Босни, на територији која се граничила на северу реком Савом, на западу реком Босном, на југу демаркационом линијом између Немаца и Италијана и на истоку реком Дрином. Ова област била је оперативна зона заповедника Србије генерала Бадера. Суверенитет власти НДХ и даље је остао недирнут, док је војну команду имао командант 718. дивизије генерал-мајор Förtner са седиштем у Сарајеву. Задатак немачког дивизијског команданта Förtnera у источној Босни био је да у сарадњи са немачким генералом у Загребу и усташком владом ради на увођењу реда и мира. У том циљу немачке власти су издале и одређена упутства⁷⁸ која су предвиђала казне за оне који први изазову сукоб између Срба, Хрвата и Муслимана. Очигледно, окупаторске власти уводе нови курс у политици односа с једне стране између разних квислинга и с друге стране окупаторске власти. Дотадашња разбијачка политика окупатора у том погледу није дала задовољавајуће резултате. Део народа, заведен од стране четничких вођа који су пришли окупатору и у почетку прикривено а касније отворено сарађивали са њим, увидео је неодрживост такве политике, па је све више прилазио снагама ослободилачког покрета. Ни тренутни војни поразии снага ослободилачког поректа нису битно утицали да тај део народа не напусти издајничку политику четничких вођа и узме активнијег учешћа на страни НОП-а. Осетан преокрет настао је и код муслиманског живља. Требало је времена да он упозна циљ и смисао ослободилачке борбе и да се увери да су палевине и насиља четника над муслиманским живљем туђа политици коју води Комунистичка партија. Запажен је прилив Муслимана у партизанске јединице, а затим и стварање посебних муслиманских батаљона у саставу партизанских одреда. Актив-

⁷⁷ В. И. Лењин, Дечја болест „левичарства“ у комунизму. Београд 1969, 16/17; Авдо Хумо, О партијском саветовању у Иванчићима, Прилози, 4/1968, 650.

⁷⁸ АВИИ, немачка архива, БиХ, кут. 9, фасц. 10, док. 1.

није учешће Муслимана у ослободилачком покрету види се и по томе што они постају активнији чланови народноослободилачких одбора.⁷⁹

Овакав процес прегруписавања снага сметао је окупатору, а нарочито генералу Бадеру. Он је зато једним прогласом од марта 1942. последњи пут позвао „све лојалне становнике на ред и мир, у коме циљу од стране хрватске (НДХ) владе подупире ме господин Бенак, опуномоћеник министра унутрашњих послова из Загреба“. Поменути прогласом строго се забрањује народу да поседује оружје, које се мора предати наоружаним војним јединицама. Уочљиво је одсуство потенцирања верског антагонизма, чиме се окупатор раније служио на плану разбијања међусобних националних и верских односа. У прогласу се јасно каже: „Сви-ма онима који државу Хрватску искрено признају, обећаје хрватска влада једнакоправност пред законом без разлике вјероисповјести или народности, а јемчи им се заштита живота и иметка“.⁸⁰ Ово су биле само припреме окупаторских власти на релацији што чвршће сарадње народа разједињеног у националном и верском погледу. Нешто касније на овоме плану водиће се одлучнији курс, па ће доћи и до склапања споразума између појединих окупаторских сарадника, а посредством окупаторске власти.

У првом реду дошло је до склапања споразума између усташа и четника. Овај споразум је поколебао део муслиманског живља наклоњеног усташама, јер су у четницима гледали своје огорчене противнике. У једном документу се и констатује да је расположење Муслимана у источној Босни постало колебљиво: „Поверење у хрватску државу је ишчезло због тога што је са четницима закључено примирје које муслимани посматрају врло опасним“.⁸¹ Они су сматрали да је католичка црква испровоцирала њихове односе са Србима тако да су постали непријатељски и најзад су остављени по страни. Из тога проистиче да је католичка црква хтела да завади Србе и Муслимане, чекајући обострано слабљење да би најзад она била господарећа на територији где је игром случаја могла имати одлучујући утицај. И због такве ситуације муслимански живаљ је почео масовније приступати легији Хаџиефендића,⁸² сматрајући да у оквиру ње може најуспешније остварити своја права у НДХ.

⁷⁹ Р. Хурем, н.д., 320; Енвер Реџић, Дискусија на научном скупу Историјске перспективе Босне и Херцеговине, Прилози, 4/1968, 585.

⁸⁰ АВИИ, кут. 27, фас. 3, док. 3.

⁸¹ Докуменат је без датума, под насловом: Расположење муслимана и вести. Према садржају, докуменат потиче из априла 1942. године. (АВИИ, немачка архива БиХ, кут. 40—Г, фас. 1, док. 32).

⁸² Хаџиефендић Мухамед, трговац из Тузле. Почетком 1942. године формирао домобранску добровољачку пуковнију, у коју су регрутовани Муслимани из северног дела источне Босне (подручје ограничено реком Босном, Савом, Дрином — Спречом), нарочито са подручја велике жупе Усора и Соли. Пуковнија је била посадна јединица хрватског домобранства стално стационирана у тузланском басену. Та пуковнија је популарно названа Хаџиефендићева легија (Прилози, Сарајево, 2/1966, 301).

Легија Хаџиефендића није била и једини узрок што Муслимани нису масовније ишли у друге домобранске јединице. Пошто су они насељавали и остале области, не само у Босни и Херцеговини, то су изражавали бојазан да не падну у још већу немилост код Срба, а делом и Хрвата.

Легије су биле стациониране у завичајним местима њихових припадника, а изузетно су се кретале у друге пределе Босне. Поред осталог, и то је био привлачан моменат за део муслиманског живља да у њих ступа. И Францетићева Црна легија и легионари Хаџиефендића чинили су нечувена зверства над српским живљем у источној Босни, па је и то дало повода за појачану шовинистичку пропаганду међу становништвом. Практичне мере поменутих легија у уништавању свега што је српско у идејном и политичком погледу јако су сметале политичком раду КПЈ на стварању јединственог фронта народа усмереног првенствено на борбу против окупатора.

Политика окупатора да што чвршће веже уза се снаге квислинга у почетку 1942. године дала му је позитивне резултате. Одсуство добрих односа између квислиншких снага које су биле под окриљем окупатора развљачило је те снаге у ширину, а окупатору онемогућавало да их што боље контролише и држи у потчињености. Због тога су предузете мере да се у првом реду поправе међусобни односи између четника и Муслимана, јер су они на политичкој, а нарочито на верској основи били јако заоштрени. У том циљу је, према извештају Четврте пешадијске дивизије из Добоја од 26. марта 1942. генералу Бадеру, одржан шири састанак са виђенијим Муслиманима у Тузли 21. марта 1942. године. Познато је да су били присутни: Муратбег Зајмовић (власник рудника угља „Бегов поток“ у Живиницама), Рагиб Чапљић, велики жупан у Тузли, и Абдулах Куносић, равнатељ Муслиманске задруге. Извесно је да је састанком руководио један немачки потпуковник из Београда. На састанку је доминирало питање побољшања међусобних односа Муслимана и четника. Чак је и изричито тражено „од муслимана да помогну акцију четника у борби против комуниста“. Муслиманским представницима стављено је и тада до знања да је мајор Ј. Дангић „у сарадњи са Недићем и кад се источна Босна ослободи онда ће припасти Србији“. Муратбег Зајмовић се једини успротивио оваквом наметнутом ставу окупатора, износећи податке о томе како су четници злостављали муслимански живаљ, па је сада стога немогуће водити било какву политику међусобног зближавања, а поготову не политику сарадње. Одговорено му је да то није тако убедљив аргуменат који би представљао кочницу на путу сарадње четника са Муслиманима. Уосталом, речено је, „а и ви сте (односи се на Муслимане — М.С.) Србе злостављали“.⁸³

⁸³ АВИИ, фонд НДХ, кут. 62, фас. 2, док. 17.

Из сачуваних докумената може се закључити да су четници понекад били иницијатори сарадње са Муслиманима. Наиме, све већи прилив Муслимана у редове ослободилачке војске створио је могућност за формирање посебних муслиманских батаљона. Очигледно по угледу на то, покушали су и четници у фебруару 1942. године да стварају муслиманске четничке јединице. Међутим, то је био само покушај. Пракса је показала немогућност стварања и постојања таквих јединица. С друге стране, овај покушај четника раскринкан је код муслиманског живља путем прогласа које су издавали борци Муслимани из партизанских јединица.⁸⁴

Међутим, четнички команданти били су упорни у тражењу сарадње како с муслиманским тако и с хрватским живљем. То се види и из сачуваних докумената и из практичних мера које су предузимане у првој половини 1942. године. По схватању четничких команданата, сарадња је у то време била потребна и са становишта општих војних и политичких кретања у земљи оправдана. Тачност овог мишљења јасно се види и из документа који потиче из друге половине 1942. године, у коме четнички командант капетан Салатић јавља команданту Друге сарајевске области поред осталог и следеће: „Може бити да ће сарадња са муслиманима код наших људи изазвати нерасположење према нашој организацији. Објаснити људима да је сада моменат да ми морамо са њима сарађивати да би смањили број наших непријатеља. Да их завадимо са Хрватима да се они побију, а ми да гледамо своја посла. . . Сваком нека буде јасно да ћемо ми после рата или у датом моменту извршити свој задатак и да у српским земљама неће нико други живети осим Срби“.⁸⁵ Овакав став четника према муслиманском живљу доста јасно говори о непрекинутој нити четничке политике формулисане у раније наведеној Инструкцији Д. Михаиловића. Исто тако, јасно се запажа да су извесна одступања од већ формулисаног политичког правца дошла као последица политичких односа између окупатора с једне, и његових сарадника, с друге стране.

Услед специфичног положаја муслиманског живља у Санџаку италијанске власти су успеле да их унеколико измире са четницима и да их тако удружене употребе у борби против ослободилачких снага. Али оваква замисао италијанских власти није могла бити у потпуности остварена. То се јасно види из извештаја делегата Врховног штаба од 14. фебруара 1942. године, где се говори о војно-политичкој ситуацији у Санџаку. Оружане снаге М. Недића и Д. Михаиловића категорички су тражили од италијанских власти „да муслимани буду потиснути, да предају четницима оружје“.⁸⁶

⁸⁴ А. Сарајлић, н.д., 97.

⁸⁵ Документа о издајству Драже Михаиловића, књ. I, Београд 1945, 505.

⁸⁶ 36. НОР, II-2, 356.

Очигледно, муслимански живаљ у Санџаку, односно у италијанској окупационој зони, био је камен спотицања између четника и Италијана. Италијани су, наиме, за то били заинтересовани, како би муслимански живаљ могли употребити у борби против снага ослободилачког покрета. Међутим, ако се постављало питање кога пре подржавати као сарадника, четнике или Муслимане, италијанске власти су се радије определивале за четнике и због тога што су они били више непријатељски расположени према НДХ. Поред осталог, то се најбоље види и из извештаја штаба Бјелополског НОП одреда од 9. априла 1942. Врховном штабу. Четничке јединице под командом капетана Обрадовића погубиле су седам Муслимана у селу Бистрици, на десној обали Лима. Због тога су се Муслимани жалили италијанском команданту места у Бијелом Пољу. Муслиманској делегацији, међутим, саопштено је да ће за сваког убијеног четника бити стрељано десет Муслимана, а за убијеног четничког официра стрељаће се педесет Муслимана. Ако се има у виду да је ово изјава италијанског команданта места у Бијелом Пољу, која свакако није у опречности са општим ставом италијанских власти према муслиманском живљу, онда се може рећи да су Италијани били толерантнији према четницима него према Муслиманима.⁸⁷

У фебруару и марту 1942. године генерал Бадер започео је нови курс према источnobосанским четницима чије су се јединице почеле осипати у време стварања добровољачких јединица. Због тога су даване одређене сугестије усташким властима да промене своју политику према српском живљу, па су се почели склапати локални споразуми између четника и усташа у циљу заједничке борбе против снага ослободилачког покрета. Преговори на разним нивоима почели су априла 1942. године. Тако су, према извештају Другог домобранског збора од 6. априла 1942. године, у Министарству хрватског домобранства на иницијативу четничке команде „Озрен“ отпочели преговори између четника и домобрана. Тада су само наговештени преговори, а конкретније услове за даљу сарадњу доставили би четници 9. априла, како је то и у извештају наведено.⁸⁸

Немачки сарадници у Југославији изгубили су веру у себе, а остављени од народа и пред тренутном надмоћношћу јачих окупаторских снага у односу на снаге ослободилачког покрета настојали су међусобно чврстиће да сарађују. То се најбоље види из записника састављеног на основу споразума од 28. маја 1942. године у селу Липцу између представника државних власти НДХ и заповедника Озренског четничког одреда. Овим споразумом усташке власти су званично загарантовале постојање четничке територије, а као узврат четнички представници су примили обавезу да „признају врховништво Независне Државе Хрватске и као

⁸⁷ 36. НОР, III-4, 249.

⁸⁸ 36. НОР, IV, 312; Расим Хурем, н.д., 297.

њени држављани изразују лојалност и оданост њеном поглавару, Поглавнику и приврженост Независној Држави Хрватској. . .⁸⁹ У вези с тим даље се говори да од 28. маја 1942. године престају сва непријатељства између четника, с једне, и војне и грађанске власти НДХ, с друге стране. Хрватска власт и даље постоји, а четничке власти ће јој помагати на сређивању општих прилика. У даљем тексту обе стране споразумне су:

„1. да за вршење изнимног стања самоуправну власт на описаном подручју врше заповедници четничких одреда односно по њима именоване опћинске власти под контролом НДХ.

2. Да док постоји опасност од оружаних партизанских банди четничке постројбе сарађују добровољно са хрватском оружаном снагом на сузбијању и уништавању партизана и да се у ту сврху задрже под контролом хрватских војних власти“.⁹⁰

Представници четничких јединица су се обавезали да ће у најкраћем року, тј. за месец дана, доставити заповеднику Четврте пешадијске дивизије у Добоју списак људства и наоружања. Ово је било потребно због тога што је након тога сматран одметником сваки онај који се затекне под оружјем ако није уведен у тај списак. Што се тиче наоружања четника, прецизирано је: „Кад престане потреба за држањем оружја код четничких постојби, ове ће предати хрватским државним властима уз награду која ће се одредити. До тога времена четничке јединице би се наоружавале из магацина усташких“.

Припадницима четничких јединица су загарантована одликовања усташких власти уколико се истакну у борби против снага ослободилачког покрета. У случају рањавања четници су се могли лечити у болницама и амбулантама заједно са припадницима оружане силе НДХ. У погледу исхране, збрињавања сирочади и породица чији су храниоци у немачком заробљеништву а признају власт НДХ, важиле су исте одредбе као и за припаднике усташке власти. Чак је предвиђена могућност да се по препоруци и исказу четничких власти враћају поједини људи из заробљеништва. Посебна одредба овога споразума омогућава „измену постојећих југословенских новчаница са свих четничких подручја, а по исказу који ће предложити четнички заповедници.“⁹¹

Очигледно је да су се представници четничких власти средином 1942. године нашли у врло неповољној ситуацији. У војном погледу били су слаби за борбу против партизанских јединица, па су тражили ослонаца на окупаторске снаге. Настојало се да та сарадња остане у тајности, како не би били још више раскринкани у очима народа и лишили себе будуће подршке широких народних слојева који су били против окупатора. На другој страни, сама чињеница да је предвиђена могућност разоружавања четни-

⁸⁹ Т. Вујасиновић, н.д., 381.

⁹⁰ Исто, 382.

⁹¹ Исто, 383.

чких јединица када то власти НДХ нађу за потребно јасно говори под каквим је условима споразум склопљен. Дакле, биле су предузете мере опрезности у случају да четници покушају иступити нешто самосталније без одобрења и знања усташких власти.⁹²

Крајем маја и почетком јуна 1942. године уследило је склапање више локалних споразума између четника, с једне, и домобрана и усташа, с друге стране. Мада су привидно локалног значаја, ови споразуми носе печат опште политике њихових међусобних односа. Наиме, ти споразуми нису склапани без знања одговорних вођа са једне и друге стране. Како се види из наређења заповедништва оружничког вода у Тузли од 31. маја 1942. године упућеног свим заповедницима постаја на његовој територији, обустављају се оружане акције и успоставља мир са четницима.⁹³ Ова одлука је донета на састанку одржаном 30. маја 1942. године између заповедника Треће пешадијске дивизије и представника четника са Мајевице, и то: Радивоја Керовића, војводе мајевичког; Ђуре Божића команданта Дринског одреда; Аце Медуновића, команданта Бирчанског одреда, и Илије Гајића, команданта Брчанског одреда. Како се наводи у документу, представници четника су изјавили да имају жељу да постану лојални грађани НДХ, с тим што би имали своја грађанска и политичка права. Таквим захтевом они су намеравали издејствовати миран живот за себе и своје присталице. То се види и из захтева представника четника којим се тражи да власти НДХ разоружају Францетићеву легију и муслиманску милицију, сматрајући једне и друге главним кривцима „за сва зла која су српском народу у Босни нанета“.⁹⁴ Исти став потврђен је на скупу представника четника са Мајевице и представника жупске Редарствене области из Брода на Сави, одржаног 2. јуна 1942. године у селу Пушковцу. Поменути скуп је разматрао жалбу Дринског четничког батаљона од 19. маја 1942. године, у којој се износи решеност четника да и даље воде „бескомпромисну борбу против муслимана“.⁹⁵ Уколико су власти НДХ вољне да сарађују са четницима, постављен им је захтев „да се и легија тј. сви наоружани муслимани одмах разоружају, јер бисмо до последњег сви изгинули него што би дозволили оно што се догодило прошле године, тј. да они (муслиманска милиција) насрћу на наше (четничке) домове...“⁹⁶

Очигледно, политика раздора коју је окупатор спроводио међу нашим живљем на националној и верској основи ухватила је дубоке корене. Сви покушаји да се тај курс промени, да се ра-

⁹² Р. Хурем, н.д., 299.

⁹³ АВИИ, четничка архива, БиХ, —Х—480; АВИИ, фонд НДХ, кут. 151, фас. 28, док. 11а.

⁹⁴ АВИИ, четничка архива, БиХ—Х—480.

⁹⁵ Исто, БиХ—Х—483.

⁹⁶ Исто.

зни квислинзи измире, дали су половичне и краткотрајне резултате, који су били и остали бледа сенка на политичком плану свих окупаторских настојања да то питање реши у своју корист.

Споразуми склапани између представника четничке власти и НДХ имали су за циљ што чвршће узајамно помагање у борби против ослободилачког покрета. Питање међусобних односа четника и Муслимана било је периферно у свему томе, али понекад и одлучујуће, како се види из појединачних захтева четничких представника.

Четнички официри су дошли у источну Босну наводно под паролом да „спасу српски народ од уништења“. Ако се има у виду чињеница да је претежни део бораца у партизанским јединицама источне Босне (око 95%) чинио српски живаљ, онда се поставља питање: Од кога ће тај живаљ штитити четничке јединице?

Поменути споразуми између представника четника и власти НДХ у почетку њихове сарадње нису били познати нити доступни широј јавности, којој су четнички „идеолози“ то приказивали сасвим друкчије (они су, наиме, говорили у народу: „Ми добро знамо, према обавјештењима са терена, да нигде и никада ниједан српски четник није ступио у везу са Павелићевим властима, а још мање понудио своју предају, или чак понудио своју сарадњу тим крвницима српског народа“).⁹⁷ Под утицајем овакве пропаганде, део народа, и то четници-сељаци, неупућени у стварно стање ствари, водили су одлучнију политику, како према Немцима тако и према оружаним снагама НДХ.

Повремено су вођени преговори о сарадњи између Немаца и четника. Из сачуваног документа види се да су 13. маја 1942. године у селу Јеловима, општина Пале (код Сарајева), вођени локални разговори између немачких официра и четничког команданта села и једног представника власеничке четничке чете.⁹⁸ Преговори су сутрадан настављени у Сарајеву, а потом су представници четника враћени у своја места у пратњи немачких официра за борбу против снага ослободилачког покрета. Претпоставља се да су четници тада пријавили око 2000 наоружаних људи. Из каснијих међусобних односа Немаца и четника на овој територији, јасно се може закључити да је на поменутом састанку успостављена заиста чврста међусобна веза, у циљу слабљења и отворене борбе против снага ослободилачког покрета.

Комбинације о припајању Србији седамнаест срезова у источној Босни биле су привлачне за четнике Драже Михаиловића, чији су официри на томе питању врло активно радили. Стварање повољније климе за преговоре у том правцу почело је средином јануара 1942. године, у време када је четницима издата наредба да не нападају немачке војнике. Одмах после тога кра-

⁹⁷ Р. Чолаковић, Оружана борба против окупатора и Драже Михаиловића, Сарајево 1945, 20.

⁹⁸ АВИИ, фонд НДХ, кут. 146, фас. 3, док. 13.

јем јануара мајор Ј. Дангић је пошао на преговоре у Београд. Пошто се источна Босна налазила у саставу државе НДХ, Павелић је показивао јако интересовање да поменути срезови не буду одвојени нити припојени Србији.

Према извештају од 8. фебруара 1942. године, мајор Ј. Дангић је дошао крајем јануара у Београд на преговоре, који су почели 1. фебруара 1942. године у Министарству унутрашњих послова. Овим преговорима присуствовали су: 3 члана из Привремене управе источне Босне, 2 делегата — официра из источне Босне и 5 чланова из представништва Недићеве владе. Решавано је питање припајања 17 срезова источне Босне Србији. Није се могло донети коначно решење. Једини закључак овога састанка гласио је: „питање додељивања територије (седамнаест срезова) за сада је неизвршиво“.⁹⁹

Војно-политичка кретања у Црној Гори

Италијански окупатор је још крајем 1941. године, непосредно после битке за Пљевља, радио на стварању четничких војних јединица на територији Црне Горе. На другој страни, наговештавао је ненападање са јединицама народноослободилачке војске, „јер зима није погодовала за операције италијанске војске“, те тако италијанска војска „неће подузети никакву непријатељску акцију ако буде поштована“.¹⁰⁰

На иницијативу италијанског окупатора, крајем децембра 1941. године на Цетињу је одржан састанак представника Црногорске федералистичке странке (ЦФС), првака великосрпске буржоазије из Подгорице, Цетиња, Андријевице, Никшића, Бијелог Поља, Пријепоља, Црмнице и других места. Овај састанак је носио обележје саветовања, а циљ му је био ангажовање окупаторских и својих снага у циљу паралисања народног устанка.¹⁰¹ Види се да је окупатор тражио подршку још увек постојећих политичких партија и појединих група, како би безболније и са мање жртава учврстио своје позиције и окупациони систем управе учинио стабилнијим. Ранија политичка подвојеност народа давала је окупатору извесне шансе на успех у придобијању за сарадњу било целокупног вођстава или пак појединаца из политичких партија. У том погледу био је предусретљив већи део вођстава ЦФС, који је још од раније показивао сепаратистичке тенденције.

⁹⁹ АВИИ, четничка архива, БиХ, X—46.

¹⁰⁰ Б. Јовановић, н.д., 450; АВИИ, кут. 740, р.бр. 16/1—1.

¹⁰¹ *Саопштење* бр. 5 од 21. децембра 1941. (Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. 2. Титоград 1959, 328).

Још од краја 1941. године уочљиво је настојање окупатора да унеколико промени курс према квислинзима у Црној Гори. Та промена сада се састојала у томе што је искључиво ослањање на ЦФС било недовољно у смислу јаче подршке, а затим и поузданости. Због тога је сада сарадња са другим политичким групама и струјама уследила као неминовност по окупатора, како би био што сигурнији и како би, с друге стране, помоћу њих знатно ослабио снаге ослободилачког покрета. С обзиром на те промене у политици окупатора, уследиле су жалбе представника ЦФС представницима италијанске власти у Црној Гори, а нарочито италијанском гувернеру А. П. Биролију. Међутим, интереси окупатора су били да створи што чвршћи ослонац код постојећих политичких група у Црној Гори уједињавајући раније подељене политичке групе „бјелаше“ и „зеленаше“.¹⁰² Тако је остварено њихово привидно јединство. Њега је остварио окупатор, јер му је било потребно ради обједињавања реакционарних снага у борби против НОП-а.

Инсистирање Италијана на томе да се у Црној Гори успостави једно тело, нека врста „црногорске владе“, затим да се успостави жандармерија — обнова ранијих „крилаша“,¹⁰³ и да се по срезовима успоставе „национални одбори“, а уз све то и стварање четничких јединица — јасно говоре о немоћи италијанског окупатора у Црној Гори да сопственим снагама сузбије јачање снага ослободилачког покрета. Све наведене и сличне мере окупатора имале су за циљ разбијање јединства народа и ширење братоубилачке борбе, чему се, и једном и другом, одлучно супротстављала Комунистичка партија Југославије у својој политици вођења ослободилачког рата.

Јединствен став комуниста за оружану борбу против окупатора наилазио је на неразумевање код највећег дела припадника

¹⁰² „Зеленаше“ су били политичка струја чије је вођство било за династију Петровића и самосталну Црну Гору. — О том је Окружни комитет КПЈ за Цетиње у своме прогласу од 21. новембра 1941. године је писао следеће: „Крваво плаћено искуство 1918. године када су Црногорци били поцијепани у два позвађена тавора захваљујући с једне стране скутоношама великосрпске госпде, а с друге стране шањци црногорске госпде која је праведну борбу црногорског народа против великосрпског угњетавања хтјела искористити у своје себичне сердарске циљеве везујући се уз данашњег окупатора, затим двадесетогодишњи тешки живот под разним југословенским режимима и најзад седмомјесечни живот под окупатором под најтежим условима довољни су да опомену црногорски народ уопште, а нарочито Катунане да је крајње вријеме да уједине своје снаге без обзира на раније партије и политичко увјерење, али само ако хоће часно да се боре против окупатора, шпијуна и петоклонаша, а за националну слободу и демократску владавину народа“ (Зб. НОР, III-1, 172).

¹⁰³ Овај назив потиче из 1912. године — тако су се назвали црногорски жандарми у ослобођеним крајевима Санџака и Метохије, а у време НОР-а квислиншке формације у Црној Гори које је формирало вођство црногорских федералиста, а које су се за време рата бориле на страни окупатора. (Јово Михаљевић, Живи записници. Београд 1965, 9).

бивших грађанских партија у Црној Гори крајем 1941. и почетком 1942. године. Тада се у Црној Гори поновио и проширио исти онај талас издаје буржоаских елемената који је био захватио западну Србију у јесен 1941. године и источну Босну почетком 1942. године. Наиме, евидентни успеси ослободилачке борбе, коју су водили народи Југославије предвођени Комунистичком партијом, задали су страх свим оним реакционарним круговима чији су класни интереси били увек изван интереса народа и његове борбе. У том правцу занимљиво је пратити политичке односе међу раније завађеним политичким групама и струјама. Тако су некадашњи огорчени противници унитаристи и федералисти (односно сепаратисти) нашли заједнички језик. Они су почетком 1942. године испољили тежњу да парализују све напоре комуниста који су били усмерени ка ширењу базе ослободилачког покрета и стварању јединства народа у томе покрету. Значајно је навести да је то јединство дојучерашњих политичких противника држано неко време у тајности од народа. Наиме, и једни и други су наводно самостално иступали против НОП-а, како би код ранијих својих присталица наишли на разумевање. То им је омогућило да једно време наставе свој издајнички рад. А када је та њихова сарадња обелодањена пред присталицама, тада су вођства унитариста и сепаратиста нашла за потребно да отвореније иступе против комуниста. У ствари, и једни и други, дакле уједињени, били су на позицијама окупатора, коме је основни циљ био борба против снага ослободилачког покрета. Отворена сарадња реакционарних снага са окупатором утицала је на део њихових симпатизера, који су се почели ограђивати од политике својих вођа.

Почетком 1942. године у Црној Гори су се јасније издвојиле, поред Комунистичке партије, и неке политичке групе. Ранији „бјелашци“ или централисти, који су били присталице уједињења Црне Горе са Србијом. Међутим, још 1941. године они су италијанском Високом цивилном комесару Црне Горе Мацолинију предложили следеће: „Црна Гора остаје окупирана област, али без владе Црногораца. У Црној Гори да се успостави власт као за време Југославије (општине и срезови). Гувернер води надзор над радом општина и срезова. Дакле, гувернер би требало да буде нека врста бана“¹⁰⁵ Оличење те политичке струје јесте четнички покрет Драже Михаиловића. Друга струја, федералисти или „зеленаши“, упорно је настојала да дође на власт и у томе покушавају њен представник Секула Дрљевић интерниран је у Италију. Покрет им је тада почео јењавати. Међутим, сепаратистички део ЦФС је водио чвршћу политику пријатељства са италијанским окупатором и на тај начин настојао да своје позиције учини чвршћим и стабилнијим.

Доласком у Црну Гору, италијанске власти су, у циљу отклањања антиокупаторског расположења код народа, још у сеп-

¹⁰⁵ АВИИ, четничка архива, Црна Гора, X—494.

тембру 1941. приступиле стварању добровољачке антикомунистичке милиције, тзв. *Milizia volontaria anticomunista* (MVAC).¹⁰⁶

Занимљиво је пратити еволуцију односа вођства Црногорске федералистичке странке према политици италијанског окупатора. Једно време у вођству те странке било је несугласица, које су током времена проузроковале расцеп у странци. Узрок сукоба није био италијански окупатор, већ се од раније провлачио, а за време окупације дошао је до пуног изражаја. Код већег дела вођства поново се појављују сепаратистичке тежње, док је мањи део остао доследан свом страначком програму и био је противан комадању државне територије. Без обзира на унутрашња неслагања у странци, на спољном плану у односу на окупатора заузимали су јединствен став — што чвршће међусобне односе и сарадњу с њим. Али и овде једно време није постојала монолитност у мишљењу и ставу према окупатору. Поједине групе су нешто отвореније ступале у сарадњу са окупатором, док су друге то чиниле у прикривеној форми. Међутим, пракса је показала да је степен сарадње вођства ЦФС са окупатором био сразмеран степеном јачања снага ослободилачког покрета. Да би очувао своје класне интересе, плашећи се јачања ослободилачког покрета, вођство ЦФС је отворено сарађивало са окупатором, пружајући му пуну помоћ и подршку.¹⁰⁷

После повлачења главних партизанских снага из западне Србије четнички покрет је под окриљем окупатора доста ојачао на тој територији. И не само да је ојачао већ је и показивао знаке војничке и пропагандне експанзије. Тако је главни вођа четничког покрета Д. Михаиловић још у децембру 1941. године послао у Црну Гору своје официре Миливоја Обрадовића и Рудолфа Перхинека, чији је задатак био да успоставе што тешњу везу са четничким официрима у Црној Гори: генералом Блажом Ђукановићем, мојором Ђорђем Лашићем и капетаном Павлом Ђуришићем.

Очигледно, четнички покрет Д. Михаиловића рачунао је на брзу пропаст партизанског покрета у Црној Гори — због његовог тренутног војничког неуспеха на територији западне Србије, па је свакако због тога и послао своје официре да појачају четнички покрет.

У склопу тога плана Д. Михаиловић је још раније послао своје официре у источну Босну и Херцеговину. Јасно је да се радило о престижу и утицају на народ. Тренутно Д. Михаиловић је у томе послу хтео искористити војну надмоћност и интервенцију окупатора да би проширио утицај четничког покрета. Међутим, као у источној Босни тако је и у Херцеговини после првих кора-

¹⁰⁶ Б. Јовановић, н.д., 297.

¹⁰⁷ Радоје Пајовић, Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе (Историјски записи — даље: ИЗ; 2/1961, 291).

ка четничког рада обелодањена њихођа сарадња са окупатором, па су они зато почели постепено губити утицај у народу.

Крајем 1941. године у Црној Гори почиње нагло јачати четнички покрет, и то нарочито у источном њеном делу, у области Васојевића. И иначе на тој територији били су доста јаки историјателски гарнизони. Тако је у Беранама био штаб италијанске дивизије „Венеција“. Поред тога, на овој територији, после капитулације старе Југославије, концентрисао се знатан број бивших жандарма, финансиа и официра бивше југословенске војске, који су највећим делом пришли П. Ђуришићу и Ђ. Лашићу. Јединице ових четничких команданата су крајем јануара 1942. ступиле у оружани сукоб против снага ослободилачког покрета, вршећи страховити терор над активним учесницима и симпатизерима ослободилачког покрета. Ово су чинили у савезу са италијанском војском, од које су добијали наоружање, обућу и одећу.¹⁰⁸ Тај сукоб се нарочито заоштрио у априлу 1942, када је, може се рећи, достигао и кулминацију. О томе је четнички командант мајор Баћевић писао у марту 1942. Д. Михаиловићу следеће: „Четнички одреди капетана Павла Ђуришића већ петнаест дана имали су тешке и крваве борбе са партизанима на положајима око Мојковца и око Колашина. Капетан Павле Ђуришић располаже сад са 2000 сталних четника и два пута толико резервних трупа. Његови стални четници су добро наоружани и добро снабдевени. Поред великог броја аутоматског оружја имају већи број бацача и четири брдска топа. Наоружање је Ђуришић добио од италијанских војних власти. Поред наоружања његови стални четнички одреди добијају од италијанских власти храну у природи и сталну новчану награду.¹⁰⁹ Према овом извештају, напори Д. Михаиловића да још од краја 1941. појача четнички покрет у Црној Гори дали су му тренутно очекиване резултате. Међутим, како се види из докумената, ти резултати су постигнути у сарадњи са окупаторским италијанским властима, без чије помоћи четнички покрет у Црној Гори не би имао знатнијих успеха.

После напада окупаторских и четничких снага на слободну територију западне Србије, а исто тако и њиховог заједничког учешћа у јануарској офанзиви на ослобођену територију источне Босне, сматрало се да је четнички покрет Д. Михаиловића довољно политички раскринкан у очима широких народних маса. Због тога се веровало да он неће имати чвршћег ослонца на територији Црне Горе првих месеци 1942. Такво мишљење је про-

¹⁰⁸ АВИИ, кутија 2001, р. бр. 4—8/6. Ст. белешке (без датума).

¹⁰⁹ Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом. (Даље: Издајник...). Стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу. Београд 1946, 31.

жимало део партијског и војног руководства у Црној Гори, што се одразило и на њихово држање према четничком покрету.¹¹⁰

Почетком 1942. године у Црној Гори нужно је било одвојити вође четничког покрета од народа када они нису имали већег утицаја код њих.¹¹¹

Према извештају делегата ЦК КПЈ и Врховног штаба НОП и ДВ Југославије Врховном штабу од 7. марта 1942. године о војно-политичкој ситуацији у Црној Гори, у области Васојевића се још у децембру 1941. године осећало јаче кретање четника.¹¹² Још тада је упућен захтев штабовима Андријевичког и Беранског партизанског батаљона да енергичније иступају против пете колоне и четника. ОК КПЈ за Колашин такође је добио директиве да појача политички рад у народу. У пракси су предузимане и мере смењивања војних и политичких руководилаца због попустљивог става према четничком покрету.

У циљу јачања четничке организације Д. Михаиловић је 14. фебруара 1942. године издао упутство бр. 5 о формирању војних јединица.¹¹³ Према том упутству, у сваком селу Црне Горе требало је формирати три врсте чета у које би ступали људи различитих година старости. У прве чете ступали су људи од 40 до 50 година старости, у друге од 30 до 40, а у треће од 20 до 30 година старости.

Задатак поменутог упутства и наведене организације био је „буђење националне идеје за успостављање нове Југославије, онемогућавање комуниста и фашиста, презирање народних издајника (Недића, Љотића, Косте Пећанца) и њихових слугу“.¹¹⁴ И ово је само један од демагошких потеза Д. Михаиловића, помоћу којих је он настојао да стекне популарност код народа, мада сачувана документа јасно говоре о сарадњи Д. Михаиловића са Миланом Недићем, а преко њега и са Немцима још од 1941. године.¹¹⁵

Италијански окупатор је у четницима нашао поузданог сарадника. Из писмених уговора склопљених између њих запажа се да је четнички покрет у Црној Гори био готово потпуно потчињен италијанским властима. Докуменат црногорских национали-

¹¹⁰ Овакав став устаничких снага искористили су четници Д. Михаиловића у области Васојевића. Они су на превару заробили једну чету партизана и „на лицу мјеста стријељали 33 партизана, остали су заробљени вјероватно махом стријељани“ (Наређење Штаба Ловћенског НОП одреда од 15. фебруара 1942. Штабу цуцко-ћеклићког батаљона за упућивање једне чете за борбу против четника у Васојевићима. Зб. НОР, III-2, 158).

¹¹¹ Обавештење врховног команданта НОП и ДВ Југославије друга Тита од 30. јануара 1942. ГШ НОП одреда за Црну Гору и Боку о војно-политичкој ситуацији у источној Босни и разбијању друге непријатељске офанзиве (Зб. НОР, II-2, 286).

¹¹² Зб. НОР, Ц-3, 72.

¹¹³ Душан Живковић, Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби. Београд 1964, 258; АВИИ, четничка архива, ЦГ—V—1586/1 и 1538.

¹¹⁴ Исто, 259.

¹¹⁵ П. Морача, н.д., 44.

ста из Подгорице и долине Зете од 6. марта 1942. године то јасно потврђује. Ту се, поред осталог, четници — националисти обавезују да ће: „Вођа одреда црногорских националиста из Подгорице и долине Зете пуковник Бајо Ј. Станишић било лично или преко особе коју он делегира бити у сталном контакту са Главном командом италијанских трупа у Црној Гори за све споразуме о извођењу заједничких акција у борби против комуниста у Црној Гори. Италијанске трупе одржаваће ред и поредак у варошима, а по селима овај задатак оставља се црногорским националистима. Што се тиче сигурности комуникационих артерија споразумно ће се поделити задаци“.¹¹⁶ Даље се у закључку наводи да „црногорски националисти без обзира на коначни исход рата неће употребити никад оружје против италијанских трупа“. Овај докуменат приказује стварни однос италијанских окупатора и четника, а затим и политичке прилике у време када је Комунистичка партија водила огорчену војну и политичку борбу за народ у Црној Гори. То је време када је пропаганда унеколико потискивана а оружане акције учестано извођене и готово једино тим путем се водила битка за масе. У том погледу интересантно је пратити чиме су се све служиле италијанске војне власти заједно са квислиншким војним јединицама да би у првом реду застрашиле народ и тако га учиниле пасивним према снагама ослободилачког покрета. Предузимане су грубе мере терора и насиља над мирним становништвом. То се најбоље види из сачуваног документа команде „националних“ трупа у Никшићу и околини од 27. марта 1942. године послатог командиром четничке озринишке чете.¹¹⁷ Италијанска артиљерија је својим дејством уз помоћ тенкова омогућавала лакши пролаз четницима у борби против партизанских јединица.¹¹⁸ На територији Васојевића у време оружане сукоба између четника и партизана, тј. када су четници Д. Михаиловића под вођством Ђ. Лашића, П. Ђуришића и осталих извршили напад на партизанске јединице „дошли им талијански авиони у помоћ и митраљирали и бомбардовали села у којима су били партизани“.¹¹⁹ Према извештају штаба батаљона „Јован Томашевић“ од 13. марта 1942. године штабу Ловћенског НОП одреда од 5. до 8. марта италијанска артиљерија тукла је села: Брчели, Томиће и Дупило, испаливши 96 граната различитог калибра.¹²⁰ Овакав начин војне сарадње окупатора и четника у Црној

¹¹⁶ АВИИ, ДМ, ЦГ—Ж—275.

¹¹⁷ *Саопштење* Главног штаба за Црну Гору бр. 9 од 6. априла 1942.

¹¹⁸ „Оног момента када артиљерија и тенкови са вашом ватром (четничком — М. С.) из кућа буду растројили комунистичке редове, а ви меравате учинити испад на комунисте, упалићете три велике ватре, те да артиљерија пренесе ватру даље ка Бршну и Лазу, а ви да изађете на косу изнад села. Шта ћете тада са тенковима радити договорите се са водником тенковског вода“ (Исто).

¹¹⁹ Нарешење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку Штабу никшићког НОП одреда од 30. јануара 1942.

¹²⁰ Исто, 330; Ј. Михаљевић, н.д., 15.

Гори обилато је коришћен у циљу постизања застрашујућег ефекта, који није био тако незнатан после вишедневног бомбардовања једног или групе села. То се најбоље види из извештаја НОО за срез Цетиње од 18. марта НОО за Црну Гору и Боку о политичким приликама у срезу. Код становништва настањеног у области Ријеке Црнојевића осећало се јако колебање. Под утицајем непријатељских репресалија, бомбардовања и пропаганде из Љешанске нахије, део народа из Ријечке општине се поколебао, „тако да су из неколико села ишле делегације код окупатора“.¹²¹ Поред наведеног узрока до ове појаве је дошло и због велике глади,¹²² а затим и недовољне сарадње цивилних и војних власти с народом. Међутим, појавом партизанских ударних јединица политичка ситуација се битно изменила у корист ослободилачког покрета коме се део заведеног народа почео враћати.

У зиму 1941/42. године појачана је сарадња између италијанског окупатора и његових сарадника у Црној Гори. Партизански покрет се тада борио са бројно и технички много јачим непријатељским снагама. По јакој зими,¹²³ уз несташицу хране и појаву глади,¹²⁴ без одеће и обуће, са slabим наоружањем, снаге ослободилачког покрета су ипак успешно одолевале непријатељским снагама.

¹²¹ Зб. НОР, III-2, 97.

¹²² Слободан Д. Милошевић, О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а. ИЗ, 1/1969; Ђуро Вујовић, Економске прилике на подручју Ловћенског одреда крајем зиме и почетком пролећа 1942, ИЗ, 4/1966, 689—699.

¹²³ На територији Васојевића крајем јануара 1942. године била је велика хладноћа. На температури од минус 25 степени није се могло издржати „ни два часа, а да не дође до промрзавања ногу и ушију, а та је опасност пријетила нарочито слабо одјевеним партизанима који у близини својих положаја нијесу имали нигдје куће да би у смјенама могли излазити на косу између Трешњевика и Лисе ради осматрања непријатељских положаја... Због такве ситуације Андријевичка чета је напустила Трешњевик 21. јануара у току ноћи и повукла се с неколико промрзлих бораца“ (Радован Лекић, Андријевички срез 1941—44. Цетиње 1961, 228).

¹²⁴ Из статистичких података уочи рата може се сагледати економско стање у Црној Гори ратних година 1941/42, јер је оно у основи остало неизмењено или се још више погоршало, што је нормална појава у ратним условима. Према поменутој статистици, Црна Гора је имала 1,545.410 ha, а од тога 129.224 ha обрадивог земљишта. Са те површине обрадивог земљишта принос у житарицама износио је 5.258 вагона, чиме је требало исхранити 544.000 становника — по једној особи долазило је око 100 kg. Ако се рачуна да на једног становника годишње треба 200 kg житарица, онда произлази да се мора увести мањак од 5.624 вагона, који је већи од годишњих приноса.

Године 1941. економска ситуација у Црној Гори знатно се погоршала. Окупаторске снаге су биле приморане да увозе средства исхране за своју војску, а затим и за квислинге. Само од маја 1941. до марта 1942. године Италијани су увезли у Црну Гору 330 вагона пшеничног брашна, 195 вагона кукуруза, 126 вагона шећера, 106 вагона пиринча, 101 вагон кукурузног брашна, 50 вагона пшенице, 22,43 паште, 5 вагона пасуља и 75 квинтала сланине“ (Подаци узети из *Гласа Црногорца* бр. 4 од 7. марта 1942).

Оружане снаге ослободилачког покрета оскудевале су у животним намирницама до којих се тешко долазило. У том погледу позадинске војне и цивилне власти уз активну помоћ политичких и масовних антифашистичких организација предузимале су конкретне мере да се дође до животних намирница,¹²⁵ али је све то било тако мало да није задовољавало ни основне потребе само активног састава партизанских јединица, а да се не рачуна становништво и велики број избеглица на ослобођеној територији. У таквим условима Комунистичка партија је знатно почела политички рад у војним јединицама и на терену. У том погледу врло успешно су спровођене политичке мере, које су у пракси давале позитивне резултате. Међутим, тешко је било издржати искушења глади, а затим и велике хладноће, па је било и осипања партизанских јединица. На другој страни, у том погледу знатно је утицала непријатељска пропаганда. Такво стање је проузроковало појаву пете колоне у партизанским јединицама. То су углавном били појединци наклоњени четништву, који нису могли сагледати перспективу ослободилачке борбе, а тешки услови ратовања су још више утицали на јачање њихове колебаљивости и деморализације.

Појава тзв. „гладне смрти“ одлучујуће је деловала на део становништва у правцу његове деморализације и присиљавала га да се обраћа за животне намирнице италијанским властима. То се најбоље види из извештаја заступника председника општине Ријека Црнојевића од 28. марта 1942: „Људи свих села јављају се команданту италијанских трупа г. мајору Салватору Спиталијеру који са највећом љубазношћу прима наше људе, жали њихове патње и чини све могуће напоре да обезбеди ове људе и њихове породице како од глади и других непогода тако и војнички да осигура њихову безбедност.“¹²⁶ У овом случају очигледно је да се ради о заштити пете колоне и квислинга који су чинили ослонац окупаторској власти у Црној Гори, па је, као што се види, она показивала посебно интересовање за живот и безбедност својих штићеника.

Посебно интересовање италијанског окупатора било је према четничком покрету, коме је гувернер Црне Горе А. П. Бироли загарантовао:

а) „Сваком борцу националних четничких одреда ако буде рањен у борби биће додијељена од стране његове Екселенције господина гувернера Црне Горе помоћ од 1000 до 3000 лира према тежини ране.

б) Породицама погинулих исте власти доставиће одмах помоћ од 3000 лира“.¹²⁷

¹²⁵ С. Милошевић, Организација ослобођене територије са центром у Фочи у првој половини 1942. Зборник радова 2/1965, 336.

¹²⁶ Глас Црногорца, бр. 7 од 17. марта 1942. (ванредно издање).

¹²⁷ Исто, бр. 14 од 25. априла 1942.

Због оваквог односа окупаторских власти према четницима у Црној Гори наметала се потреба зближавања и других оружаных снага квислинга, како би приближно били једнаки пред окупаторским властима. У том циљу крајем априла 1942. на седници Главног одбора „Црногорске националне организације“ закључено је да се брише дотадашња политичка разлика између „бјелаша“ и „зеленаша“. Овакав став италијанских окупационих власти према постојећим политичким струјама у Црној Гори само је део општег плана окупатора у Југославији да зближи разне политичке групе и струје у борби против снага ослободилачког покрета.

Позната тзв. друга етапа борбе била је ухватила дубоке корене у Црној Гори. Том мишљу је прожимана добрим делом целокупна партијска и друга штампа, а затим и разне публикације издаване од војних и политичких органа народног устанка у Црној Гори. Све је то утицало на још недовољно издиференциране слојеве народа да се јасније изјашњавају и заузимају одређенији политички став. Борба и пропаганда за власт пролетаријата ишла је исувише улево, тако да је све оне што су се још колебали или били неутрални у односу на борбу против окупатора отерало у табор реакције и повремено отворених непријатеља ослободилачког покрета.¹²⁸

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак услед учесталих војних акција није покљонио довољно пажње организационим питањима организација Партије и Скоја, па је као последица тога дошло и до „занемаривања рада Партије и деградација њене улоге у пракси“.¹²⁹ Сви наведени пропусти проистекли су из врло компликоване како војне тако и политичке ситуације, која се стихично развијала, без довољно контроле Партије — због неразвијености њених организација. Због тога је, према директивама ЦК КПЈ, било потребно предузети одређене мере за оздрављење и војне и политичке ситуације на територији Црне Горе. Нужно је било средити, тј. реорганизовати организације Партије и Скоја и тако успоставити чвршћу њихову мрежу, како би прекривајући територију Црне Горе омогућиле несметан политички рад у народу.¹³⁰ Распрострањена мрежа организација Партије и Скоја наметала је потребу што правилнијег решавања

¹²⁸ Ђуро Вујовић, О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата, ИЗ, 1/1967, 45—114.

¹²⁹ Зб. НОР, II-3, 354; (Писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942. представницима ЦК КПЈ у Црној Гори).

¹³⁰ У исто време са већ поменутих директивним писмом ЦК КПЈ од 8. априла реорганизује се, тј. смјењује се ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак у првој половини априла 1942, а затим је постављен нови ПК (Исто, 356); Слободан Д. Милошевић, Мрежа партијских организација на ослобођеној територији у Црној Гори у првој години НОР-а, ИЗ, 2—3, 1969, 371—399.

кадровских питања на терену. Раније штетне појаве обухватања активиста у партизанске јединице после директива ЦК КПЈ знатно су сузбијене, па и отклоњене. На терену се увек налазио довољан број активиста. С обзиром на краткотрајност ослобођених територија, водило се рачуна о чувању партијских кадрова. Наиме, стваране су тзв. конспиративне партијске ћелије — од мештана који за време трајања ослобођене територије нису узимали виднијег учешћа у партијскополитичком раду на терену. Конкретно на територији Црне Горе практично се мало на томе радило, па су се партијски активисти у другој половини 1942. године после привременог повлачења партизанских снага враћали на партијски рад у Црну Гору.¹³¹

Лева скретања су нанела велике штете ослободилачком покрету у Црној Гори.¹³² Изразити вид тих скретања био је секташки став појединих војних и политичких руководства према родољубима који нису узимали активног учешћа у ослободилачкој борби. То се нарочито огледало у зачауреним облицима рада неприступачним масама. Протагонисти таквих ставова губили су из вида објективне услове у којима се водио ослободилачки рат и народна револуција. Још опасније је било занемаривање степена политичке и културно-просветне уздигнутости народа.

У отвореном писму ЦК КПЈ од 12. априла 1942. године партијској организацији у Црној Гори указано је на све пропусте политичког рада, како у војним јединицама тако и на терену. И овом приликом је критиковано мишљење о постојању „неког слабљења англоамеричко-совјетског савеза, те да у вези с тим ми већ улазимо у некакву „другу етапу борбе“. Таква схватања су опасна секташка искривљавања политичке линије КПЈ и могу само да олакшају окупатору и његовим слугама њихове покушаје разбијања јединствених народних редова и провоцирања грађанског рата у земљи“.¹³³

На другој страни, ништа мање нису била опасна ни десна опортунистичка скретања. Она се огледају у занемаривању организационополитичког рада, а то све изазива кочење одређених како војних тако и политичких акција усмерених у правцу ства-

¹³¹ Ослободилачки рат. . . , књ. 1, 216.

¹³² У директивном писму ЦК КПЈ од 15. априла 1942. ОК КПЈ за источну Херцеговину и политичко-партијским руководиоцима у партизанским јединицама о томе се говори: „Опасности секташких скретања које се код вас примећују састоје се у склоности појединих организација и другога да често и несвесно прескачу у етапу борбе за власт пролетаријата. . . Скорашње писмо једне групе херцеговачких другова неким друговима у Босни у коме се каже: иде одлично, совјетизирамо цијелу Херцеговину. . . Свако секташко искривљавање те линије (Партије) значило би насједање провокацијама окупатора и сужавање базе народне борбе исто онако као што би и свака опортунистичка мирољубивост према петој колони била кобна за нас“ (Исто, 387).

¹³³ 36. НОР, III-3 46.

рања борбеног расположења и одређене позадинске активности код народа.

Појачаној пропаганди окупатора и пете колоне народ је одговорио чвршћим збијањем својих редова и стварањем јединственог фронта против једних и других. Најпогоднија форма окупљања и стварања јединства народа у ослободилачкој борби били су народноослободилачки одбори. То најбоље показује сазив Острошке скупштине црногорских и бокељских родољуба 8. фебруара 1942. године (у манастиру Острогу), када је изабран Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку. Занимљиво је пратити социјални и политички састав учесника ове скупштине. Присутно је било 65 делегата из свих крајева Црне Горе и Боке. Били су делегати из позадине и са фронта, и уз то разних професија, политичких и идеолошких убјеђења — сељаци, радници, официри бивше југословенске војске, свештеници, учитељи, студенти, професори универзитета, адвокати, јавни и културни радници, лекари, судије и инжењери.¹³⁴ Присуство и активан рад делегата разних погледа на свет, разних политичких схватања и праваца сведочи о њиховој жељи за јединством поробљеног и завађеног народа. Политички значај ове скупштине састоји се управо у њеној јединствености, тј. у јединству људи који су се месецима борили против окупатора и његових слугу. У исто време, то је било јединство погледа и мисли на народноослободилачку борбу као праведну и оправдану, на народноослободилачке партизанске одреде као једину оружану силу народа, „... то је било једнодушно и одлучно одбијање повратка на старо, то је била спонтана и једнодушна одлучност о битним мјерама за борбу против глади, против глади која угрожава нашу борбу — зајмовима, тржиштима, набавкама, реквизицији. . .“¹³⁵

Заједнички став делегата у одбацивању свега онога што је њих и народ разједињавало у прошлости представља крупан допринос напредној политичкој мисли не само у Црној Гори већ и у Југославији. Тај став показује знаке продирања политике КПЈ о јединству народа у ослободилачкој борби, а с друге стране „... може се сасвим јасно видјети колико је оружана борба била свеопшти израз читавог народа“.¹³⁶

Неупоредива војна надмоћност окупатора и квислинга над снагама ослободилачког покрета и стални ратни окршаји онемогућавали су интензивнију политичку активност војних и цивилних органа власти на територији Црне Горе. Доказ за то јесте и

¹³⁴ Скупштина црногорских и бокељских родољуба, Народна борба, орган ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, бр. 2—3 од фебруара 1942 (Зборник грађе, књ. 2, 95).

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ Милинко Ђуровић, Острошка скупштина (Четрдесет година — Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, књ. 7, Београд 1961, 15).

одлагање одржавања Скупштине родољуба Црне Горе, Боке и Санцака, која је требало да се одржи у априлу. Исто тако, зами-сао да се скупштина одржи на територији Црне Горе није могла бити остварена из већ наведених разлога.

Сазивач скупштине је Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку. Занимљиво је истаћи да су поједини родољуби, представници разних политичких странака, скоро предњачили у давању иницијативе за сазив и одржавање Скупштине. Према извештају делегата Врховног штаба Ивана Милутиновића Врховном штабу од 14. маја 1942, били су то представници Земљорадничке странке Марко Вујачић и Јевто Павић. Поред тога што су они хтели да и тим путем осуде све сараднике окупатора у земљи, а нарочито у Црној Гори, инсистирали су да се са тим упозна и избегличка влада у Лондону. Њихов предлог био је да Скупштина јавно иступи са једним прогласом сличним ономе са Острошке скупштине, с том разликом што би овај проглас имао више политички карактер (у циљу) мобилизације маса против окупатора и оних који са њима сарађују, а ту мисле на Дражу и на Баја Станишића.¹³⁷

Скупштина је одржана 16. јуна 1942. на Тјентишту. Светска јавност упозната је са радом скупштине родољуба Црне Горе, Боке и Санцака преко радио-станице „Слободна Југославија“ (почела рад 8. XI 1941. у Москви). У 192. емисији по реду, 6. јула 1942. „Слободна Југославија“, је, између осталог, јавила: „У вези са зверством четника и Италијана у Црној Гори и Херцеговини, у вези са злочиначким радом групе бивших официра југословенске војске који желе да распале братоубилачки рат и који већ јавно помажу окупатора одржала се 16-ог прошлог месеца конференција родољуба из Црне Горе, Боке и Санцака где су продискутовани сви проблеми везани са унутрашњим положајем у земљи и са улогом појединих људи који својим издајничким радом покушавају да спрече ширење наше ослободилачке борбе. . . Акција која се сада води по читавој земљи помоћи ће учвршћивању јединства свих антифашистичких група и представника бивших политичких партија, свих родољуба којима на срцу пре свега леже интереси народа и отаџбине, интереси успеха наше борбе против фашизма, интереси победе за коју се боримо заједно са нашим великим савезницима“.¹³⁸

У Резолуцији, која је донета на скупштини родољуба, потврђено је мишљење изнето на Острошкој скупштини о спољно-

¹³⁷ „И они предлажу“, пише Иван Милутиновић, „да се по могућности одржи једна конференција истакнутих родољуба из Црне Горе, Боке и Санцака и Херцеговине на којој би се донео закључак о осуди свих оних који данас сарађују са окупатором. Они би желели да послје тога састанка пошаљу једно подуже обавештење људима из данашње лондонске владе и то да га ми упутимо којим путем можемо и знамо, јер им стало до тога и желе да се ограде од рада владе“ (АРПЈ, бр. 690/V, 3—29/42).

¹³⁸ АРПЈ, Мф. 17/39, 537—543.

политичкој ситуацији, тј. о јачању међусобних односа САД, Енглеске и СССР-а. Види се да раније мишљење које је имало тенденцију да се оформи као одређен политички став о томе да слабе односи међу савезницима због војне помоћи Енглеске четничком покрету, већ ишчезава. Скупштина родољуба Црне Горе и Боке настоји да издвоји четнички покрет Д, Михалиовића од западних савезника и на тај начин што би их боље упознала са издајничким радом четника и осталих квислинга у земљи. Одлучан став учесника да ће „и даље одлучно наставити ослободилачку борбу против окупатора, његових најамника и сваког ко њих буде и даље потпомагао до коначног истеривања окупатора из наше земље“ само потврђује мисао народа још од покретања народног устанка и организовања партизанских одреда за борбу против окупатора.

ЗАКЉУЧАК

Стварање и губитак слободне територије већ је постало правилом у историји партизанског ратовања, па и југословенског 1941—1945. године. То проистиче како из саме тактике ратовања тако и из односа зарађених страна.

Губитак слободне територије у западној Србији 1941. године није никако значајно и пораз партизанских снага. За кратко време створена је нова слободна територија, на територији источне Босне, Херцеговине, Санџака и Црне Горе са седиштем у Фочи. И касније у току НОР-а и народне револуције створане су и друге слободне територије, са различитим временом трајања, све до коначног ослобођења земље.

У погледу развоја народног устанка, социјалног и националног састава становништва, а у вези с тим војних и политичких кретања, свака од ослобођених територија имала је своје обележје. Чини се да је у том погледу предњачила слободна територија са седиштем у Фочи. На овој територији и у ово време био је различит степен развоја народног устанка. Док се у Црној Гори народни устанак снажно развијао и попримао, додуше преурањено, обележје народне револуције, дотле се у неким деловима југоисточне Босне почиње од почетка, што није био случај и са источном Босном, где је устанак био знатно развијенији. Несумњиво, таквом стању свакако су допринеле војне снаге окупатора и његових сарадника.

У таквим условима војно и политичко руководство народног устанка имало је врло тежак задатак. Било је потребно на војном пољу потући и снаге окупатора и снаге његових сарадника. На политичком пољу водила се битка за народ, у чему је КПЈ имала знатног успеха.

Slobodan MILOŠEVIĆ

UN SUPPLEMENT D'ETUDE DU MOUVEMENT MILITAIRE ET
POLITIQUE SUR LA TERRITOIRE LIBRE AVEC LE CENTRE A
FOČA EN PREMIERE MOITIÉ DE 1942

— R é s u m é —

Cet ouvrage traite certains problèmes du développement du Combat de la libération nationale (CLN) et Révolution sur la territoire de la Bosna orientale, Herzégovine, Sandžak et Monténégro en première moitié de 1942. Ce travail encercle l'étude des questions du développement du CLN sur la territoire citée.

La première partie de cet essai est consacrée au développement du CLN sur toute la territoire de Yougoslavie. Cela donne un tableau de mouvements militaires et politiques au pays au cours de six premiers mois de la campagne. Après cela, l'objet du traitement est la territoire qui était libre en première moitié de 1942 dont le centre était Foča. En ce temps les dirigeants militaires et politiques de l'insurrection populaire continue de développer la stratégie et tactique du combat libérateur. L'accent est mis sur la réorganisation des forces armées de l'Insurrection et au travail politique en peuple.

Ils sont précisément élaborés les mouvements militaires et politiques en chaques des régions citées sur cette territoire libérée. On aperçoit que dans ces régions le degré de développement de l'Insurrection était variable. Cette variabilité, en grande mesure, fut conditionnée par des précédantes occasions sociales, économiques et politiques. Par rapport à cela, la différente structure sociale et nationale de la population ont joué un rôle décisif, surtout en ralentissement de l'Insurrection. Le PCY faisait des grands efforts au prix d'immenses sacrifices, de ses cadres de regler ces différences sur le plan militaire et politique et de faire une base solide pour le développement ultérieur du CLN. Pourtant, à côté de l'occupateur, ce cours était ralenti encore par ses collaborateurs qui voyaient unique possibilité d'existence en collaboration avec l'occupateur.